

Бо чылдың август 5-те түңнел езугаар алырга, республикадан дашкаар дээди өөредилге черлеринче 1114 кижиге өөренип кирген.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 102 (16560)

2002 чылдың
СЕНТЯБРЬ 5,
четверг

Ат салган шагы 20.00
Садар өртгээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны ЭДЕ ДЕРИИР

Эрткен вторникте ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак машина тудушкун заводунга баргаш, ук бүдүрүлгени чаа дериг-херекселдер-биле дерииринге беленин чугаалашкан.

Заводтун директору В.Н.Сериговтун дыңнатканы-биле алырга, завод катап тургузар нарын сорулгаларны күүседип турары илерээн. Бо чылын пластмасс кылыгларын бүдүрүн эгелээр. Бүдүрүлгө чери курунениң берген хөрөңгизин дериг-херекселдер чоруткан черлер-биле санажырынга, ажилдарны эгелеп шенээринге чарыгдар. Термопластавтоматы, полиэтилен пленка бүдүрер дериг-херекселди тургузар.

Амгы үеде завод өөредилге черлеринге болгаш көдээ Культура бажыңдарына мебельди, ол ышкаш санитар-техниктиг сорулгаларга ажыглаар пластмасс кылыгларны, электроннуг шактарны, радиоприемниктерни бүдүрүп келген. Кол-ла чедишкени болза ажилчын кадрларны хевээр арттырганы,

чаа салгалды белеткеп турары. ТР-ниң Чазак Даргазы газтыг суксуннар бүдүрүп сайгарарына чаа дериг-херекселдерниң улуг ужур-дузальын демдеглээн.

Ол-ла хүн Ш.Д.Ооржак РФ-тиң үндүрүлгелер болгаш чылдалар талазы-биле сайыдының оралакчызы Ф.Садыгов-биле ужурашкан. Аалчының келген кол сорулгазы — РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чылдалар талазы-биле яамызының ТР-де эргелелиниң чаа удуртукчусун таныштырары болган. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалга ажылдап турган Валерий Шагдыр-оолович Оюну бо албан-дужаалга томуйлаан.

Саяна МОНГУШ.

Милицияның 200 чылынга АМЫ-ТЫНЫН АРТЫНГА КАГГАШ...

Шагдаа кижиниң ажылы ындыг. Дүннүң караңгызы, хүннүң эртези, кыштын соогу, чайның изии дээр эвес хүлээлгөң күүседир ужурлуг сен.

Кожууннун шагдаа килдизиниң дежурный кезээниң телефону дүн ортузунда алгыра берген. «Профтехучилищениң скла-

рангы дүне дыңнаалап турарга, бир кижиниң оожум кылаштап бар чыдарын эскерип каан. «Кымыл?», «Турунар!» деп каш

ЧУРУКТА С.Б.Д.Хертек. Авторнун тырттырган чуруу.

дынче оорлар кирген» деп, девидээн кижиниң үнү дыңналган. Ынчан ажылдап турган милицияның майору Семен Хертек эжи-биле дораан-на халдып чеде берген. Чүү-даа көзүлбес ка-

удаа сагындырарга-даа, хары чок. «Оор ол-дур» деп чүве билдине берген. Агаарже ийи удаа сагындырып боолаашкыны шагдалар кылган. Аңаа хары (Улагчызы 3-кү арында).

ДЭЭРЕЛЕРНИН ЧЫЫЖЫ

Сентябрь 2-де Улусчу чогаадылга бажыңыга ТывКУ-нун 850 бирги-курсчулары чыгып келген. Университеттиң удуртукчулары, ТР-ниң Чазааның төлээлери чаа өөредилге чылының эгелээни-биле оларга байыр чедирген. Ол-ла хүннүң кежээзинде «Тыва» интернет-төптүн байырлыг ажыдылгыны Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак киришкен.

Университеттин ректору Николай Дубровский бирги курсчуларга байыр чедиргеш, школага болгаш университетке өөренири — ийи аңгы негелде болурун, ынчангаш университетке баштайгы хүнден эгелээш, чүткүлдүг өөренирин сүмелээш. Доозукчуларның өмүнээзинден Дмитрий Охотников чүве чугаалааш, өөрениринге таарымчалыг бүгү байдалдарны тургусканын, ассоциацияларның бөлгүмнериниң, «Октаргай», «Арт» деп туризм коллективтериниң ажылдап турарын демдеглээн.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Алдын-кыс Конгар мынча дээн: «Бо чылын республиканың кол өөредилге черлеринге 850 кижиге өөренип кирген, оларның 650-и бюджеттен хандыртынып өөренир, а 200 кижиге керээ езугаар өөренир. Ниитизи-биле Кызылдың дээди болгаш тускай ортумаак өөредилге черлеринде 14 муң ажыг студентилер өөренип турар. ТР-

ниң Чазак Даргазының сонгулда мурнундагы кампаниязының үезинде Ш.Д.Ооржактың адынга олардан хөй санныг чагыглар кирген».

Тываның келир үедеги интеллигенциязының чагыгларын республиканың премьери харысалгалыг көрүп турарын демдеглээр херек. ТывКУ-нун 420 кижиге чурттаар общежитиези чыл төнчүзүнде ажылгалга кирер, ону тударына Чазак 7 млн. рубльди үзүп берген. Бо дээрге сөөлгү чылдарда ажылгалга кириген бешки объект бооп турар.

Чазак Даргазы чагыгларны күүседиринден аңгыда, Тывага дээди өөредилгени сайзырадырынга сагыш салып турар. Аңаа чаа бажыңны туткаш, экономика факультетин ажыдары, университеттиң бажыңдарын чаартыры, янзы-бүрү угланьышкынарга эртем-шинчилел ажылдарын хөгжүдери хамааржыр. «Тыва» интернет-төптү ажылтканы — база бир чагыгны күүсеткени ол. Ында 15 компьютерни тургускан, күзел-

диг кижиге бүрүзү аңаа кээп, хөйүнү билип алыр. Ында кафеге үндүрүп чийгелделерин тургузар. Амгы үениң ам-даа 10-15 компьютерин немей тургузарын Чазак көрүп турар. Уениң негелдизи ындыг.

Чазакта структура эде тургузушкунун чоруткан, кол черни ТР-ниң Кадр политиказының эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы ээлээр, өөредилге системазын эде организастаар, билиглерниң янзы-бүрү адырларына салым-чаянныг уруглар өөренир сад-школаны — ортумаак азы дээди өөредилге черин ажыдарын көрүп турар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Билиглер хүнү-биле чыылган улуг-бичи бүгү кижилерге байыр чедиргеш, өөредилгеге чедишкенин күзээн.

Тываның, Турцияның, Санкт-Петербурктун, Улан-Удэнин, Ярославльдың өзүп ораар эстрада «сүлдыстары» байырлал концертинге боттарының талантыларын бараалгаткан.

Альберт ХОМУШКУ.

ЭКИ ЭЗИР ТЕВЕР...

Чылдың дөрт эргилдизи кайызы-даа бодунуу-биле онзагай. Ынчалза-даа аыш-чемниң эң-не элбек, тараа-быдааның онзагай байлак, мал-маганның күш кирген, тодуг үези күс-ле болгай. Сентябрь айга чедир кат-чимистиң болгаш ногаа аймааның барык көвей кези ажааттыг турар, а бо үеден эгелээш, орай күске чедир чүгле тараа культураларының база дазыл-чемиштиг үнүштөрнүң дүжүдүн ажаары артар.

Агаар-бойдус талазы-биле таарымча чок байдалдар, үер-чайыктыг, оът-сиген кадып-кургап, мал-маган одарлары, арга-ыяш хуюкталдыр өрттенип, берге

үелер тургулаанын билер бис. Ынчалзажок бо чылын ниитизи-биле бар черлерде оът-сигениң-даа, тараа-быдааның, кат, ногааның-даа эки үнгенин демдеглеп болар.

Бир дугаар байлаавыс — тарааның күскү дүжүдүнге хамаа-

Реплика

рыштыр баш бурунгаар көрүшкандыгыл дээрзин чугаалаары берге эвес. Чай изиг, кааң-даа бол, ийи-чаңгыс катап үезинде чагган чак тараан үнүштүн өзүлдезинге дөгүм болганын специа-

листер демдеглеп турар. Амдызында дүжүт ажаалдазы эгелээш болганда, аңаа хамаарыштыр даап бодаашкынар кылбайн, ажыл-агыйларның чакы тарылга мурнунда күрүнеден тараа үезинин чээлиге кайы хирени алганын сактып, эрткен үевисче бичи када эглип көрээлинер.

Республикага 2002 чылдың чакы хову ажылдарын чорударына үезинге болгаш кыварчаар материалдарга эвээш эвес чарыгдалдар үнген. Тарылгага ажыглаары-биле ак-тарааның ийи сортун: Кантегирская-89, Тулуская-12, арбайның Одесская (Улагчызы 3-кү арында).

ДЫҢНАДЫГ

ТР-ниң Чазааның Аппарадының хамаатыларның билдиреишкени болгаш чагаа бижиктери-биле ажыл чорудар талазы-биле эргелелиниң ескээр көшкени-биле холбаштыр хүлээп алышкыны 2002 чылдың сентябрь 11-ден эгелеп дараазында адреске чорудар: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 (Парлалга бажыңы), кабинет №17, хүлээп алышкын хүннери: среда, пятница, 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар.

«НАШ ДОМ» деп муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө чедимчезиниң деңнели чавыс хамаатыларга чуртталга болгаш коммунал ачыдузазы төлээринге субсидиялар бижип берип дузалаарын уламчылап турар.

Муниципалдыг болгаш ведомство бажыңнарында чурттап турар хамаатылар субсидия бижиттирип алыры-биле Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчусунда, 5 дугаар бажында субсидия килдизинге кээр.

Чазак Даргазының дорт эфири

СИЛЕРГЕ ДЫННАДЫВЫС

2001 чылдың декабрь 10-11 хүннеринде Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка дорт эфир дамчыштыр телекөрүкчүлөргө көдээ ажыл-агый талазы-биле салган айтырыгларын дарый шиитпирлээринин талазы-биле хемчег альпының дугайында Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының дыңнады.

Айтырыг. Дузалал ажыл-агыйы тудар кылдыр Сукпак суурда бажың тудуп алган бис. Май айда ону тургузары-биле материалдыг дуза дилээн билдиришкини кириеривиске, ол билдиришкинивисти ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынче шилчиткен болган. Ооң харызы мынчага чедир чок.

Монгуш Таисья Салчаковна, Сукпак суур, Кандан Уруле кудумчузу, бажың дугаары 6, 2.

Харызы. Силерниң кирген 2001 чылдың июнь 5-те №200 билдиришкиниңерни Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы өөренип көргөш, лизинг-биле мал болгаш куш садып алырының конкурзунга киржир кылдыр немелде документилерден кириеринерни дыңнадып тур. Ол документилерни *Московская кудумчунун 2-а*, Көдээ ажыл-агый яамызының дөрткү казында, 408 дугаарлыг кабинетке «Ресагротехцентрге» келгеш, оон билип алыр болгаш айтырыгны аңаа кириер.

Айтырыг. Кызылдың эът комбинаты кажан бут кырынга туруп эгелээрил?

Ооржак Сергей, Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, бажың 15.

Харызы: Күрүнениң «Тываэът» каттышкан бүдүрүлгези бүдүрүлгө күчүлери камгалап арттырар сорулга-биле база чурттакчы чонну болгаш бюджет организацияларын эът продуктулары-биле хандыра дээш 201 тонна бода мал ээдин болбаазыраткан, оон 10 тонна колбаса кылыгларын, 2,9 тонна эъттен кылган чартык фабрикаларны ниитизи-биле 7,3 млн. рубльге бүдүргөш, арткан продукцияны чонга садып сайгарган. Бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазы катап тургустунган.

Айтырыг. Бистиң малчыннарывыс кыжын суг-биле хандыртпайн турар. Артык кезектерниң чогуундан суг сөөртүр машиналар халывайн турар. Электри шугуму база чок, ынчангаш малчыннар хар чаарын манаар, а хар орай дүжер болгай.

Монгуш Эрес-оол Хопуй-оолович, Чөөн-Хемчик кожунунун Баян-Тала суурдан.

Харызы. Суг сөөртүр машиналарга артык кезектерни база ол ышкаш чаа машиналарны лизинг-биле «Тываагроснаб» ажык хевирниң акционерлиг ниитилелин таварыштыр тыптынып ап болур. Электри чырыныга хамаарыштыр, сөөлгү үеде электри чырынын дамчыдар сывырындактарны оорлаар чоруктар көвүдээн. Ооң уламындан амгы үеде ону катап тургузары — берге айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш хереглекчи кижилер бүрүзүнге, ылаңгыя малчыннарга, сүмелээривис болза: 1-1,5 квт. күштүг бензин болгаш солярка-биле ажылдаар электри шимчедикчилерин тыптынып алыры чугула. Баян-Тала сумузунга хамаарыштыр дараазында хемчеглер ажылдап кылдынган: 4 МТЗ тракторну силерде берген. Ийзинге дош сөөртүр, а артканнарынга суг сөөртүр цистернаны кылган.

Айтырыг. Хууда чуртталга бажыны тудуп алыры-биле кижилер холундан чер участогу садып алган мен. Ооң элери документилерин сөөлзүредир долдуруп бээрин аазаан. Аңаа идегевизиан, чанынга түр чурттаар бажыны болгаш огородум долгандыр кажаалап алырымга, мээң участогу адының кырында долдуртунган документилер кижилер келгеш, дораан хостап бээрин негээн. Меңээ ол участогу садыпкан улустарны арай деп тургаш тып алырымга, кандыг-даа айтырыг шиитпирлеп чадап кааш, дезе бергеннер. Кадайым-биле иелээн ажыл чок бис, 6 харлыг огулус база бар. Кайы-даа даргаларже киргеш, ол айтырыгны үзе шиитпирлеп бээрин дилеп чадаштывыс. Ам силерден улуг идегел-биле кандыг хары бээринерни манадывыс.

Монгуш Мерген Сергеевич, Каа-Хем суур, пер. Тоджинский.

Харызы. Силерниң айтырыгыңар дораан шиитпирлеттинмес, маңаа юристерниң киржилгези херек. Ынчангаш айтырыгың элериң доп-дораан суд черинге баарын сүмеледивис. Оон өске кандыг-даа аргазы чок.

Айтырыг. Моон сонгаар хууда төрүүр шээр малдыг кижилерге дотация акшазын бээр бе?

Ховалыг Кызыл-оол Тас-оолович.

Харызы. «2001 чылда федералдыг бюджеттиң дугайында» федералдыг хоойлунуң 113 чүүлүнде хуу кижилерге акша дузаламчызы көрдүмүз. Устүнде ады үнген хоойлунуң күсселдизи-биле чергелештир Россия Федерациязының Чазаның 2001 чылдың апрель 6-да үндүргөн №272 чарлыын езугаар хууда дузалал ажыл-агыйы тудуп турар чурттакчы чонга акша дузаламчызы болбас.

ЧАА УДУРТУКЧУНУ ТАНЫШТЫРГАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Россия Федерациязының Үндүрүлгелер болган чылдалар яамызының сайыдының оралакчызы Ф.К.Садыговту сентябрь 23-те хүлээп алган.

РФ-тиң үндүрүлгелер болгаш чылдалар сайыды Г.Н. Букаевтиң дужаалы-биле РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чылдалар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузунга Валерий Шагдыр-оолович Оюну томуйлааның Ф.К.Садыгов дыңнаткаш, ону таныштырар болгаш албан-дужаалга олуртур сорулгалыг келгенин чугаалаан. Ооң соонда В.Ш.Оюну таныштырган, бо берге болгаш харысалгалыг албан-хүлээлгени күүседип шыдаар билиг, аргадуржулга ында барын айтырган.

Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, В.Ш. Оюну эки билерин, таныырын, бо албан-дужаалды ол эки күү-

седип шыдаарын чугаалаан. ТР-ниң үндүрүг эргелели бодунун мурнунда салдынган сорулганы багай эвес күүседип келгенин ол демдеглээш, чаа томуйлаткан ооң удуртукчузу орулгаларны улам көвүдөдир дээш чүткүлдүг ажылдаар дээрзинге бүзүрелин илереткен. Чазактың, ооң Саң-хөө яамызының (сайыды Р.С. Баян) талазындан эргелелиниң ажыл-чорудулгазынга хүн бүрү деткимче, дузаны чедирерин ол чугаалаан.

В.Ш.Оюнуң чаа албан-дужаалга чедишкениң ажыл-даарын Шериг-оол Дизижилович түңнелинде күзээн.

Ш.Д.Ооржак биле Ф.К. Са-

дыгов өске-даа айтырыгларга хамаарышкан чугааны кылган.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.С.Баян хүлээп алышыкыңга олурушкан.

РФ-тиң үндүрүлгелер болгаш чылдалар сайыдының оралакчызы Ф.К.Садыгов Тыва Республиканың үндүрүлгелер болгаш чылдалар эргелелиниң коллективинге ооң чаа томуйлаткан удуртукчузу В.Ш.Оюну сентябрь 3-те таныштырган. Оларның ажыл-чорудулгазынга чедишкенин оон күзээн.

Бистиң корр.

Ээлчеглиг хуралга

КАДРЛАРНЫ ТОМУЙЛААН

Тыва Республиканың Чазаның сентябрь 3-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралыга бир дугаарында кадрлар дугайында айтырыгны Чазак кезигүннери чугаалашкан.

Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыдының бирги оралакчызынга Чечен Дугуржапович Чоксумну, ол-ла яамының сайыдының оралакчызынга Дандар Калбаевич Долзатмааны, ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының бирги оралакчызынга Валентин Иванович

Енданны, ук яамының сайыдының оралакчызынга Алексей Тарымович Оюну томуйлаар дугайында доктаалдарны хүлээп алган. ТР-ниң ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының оралакчызынга Анна Салчаковна Ооржакты, кадык камгалал сайыдының оралакчызынга Артур Деспиевич Дүктен-оолду, кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң сайыдының оралакчызынга Наталья Күске-Караевна Ховалыгны депшиткен. Ол ышкаш республиканың инновация, инвестиция

политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының оралакчыларынга Надежда Чоодуевна Тарыманы, Эжер Васильевич Челокотву, Күш-культура болгаш спорт күрүне комитетиниң даргазының оралакчызынга Вячеслав Мадыевич Кара-Тоннугну томуйлаар доктаалдарны хүлээп алган.

Ш.Д.Ооржак Тыва Республиканың сайыттарының оралакчыларынга томуйлаттырганнарга байыры чедиргеш, оларның ажыл-чорудулгазынга чедишкенин күзээн.

ЧОГУУР ДЕННЕЛГЕ ЭРТКЕН

Республика хүнүнүң болгаш Наадымның байырлалы август 15-17 хүннеринде эрткениниң түңнелдериниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Байырлалды эрттирер болгаш белеткээр хемчеглерниң колдуу күүсеттингенин демдеглээн. Республиканың суурларын, хоорайларын чаагайжыдар, чуртталга-коммунал ажыл-агый секторун, социал адырның организацияларын болгаш өскелерни-даа кышка белеткээр талазы-биле

биче эвес хемчээлдиг ажылдар кылдынган. Байырлалдың хемчеглеринге республиканың кожуннарының, хоорайларының төлээлеринден аңгыда, даштыкы чурттардан, Россия Федерациязының аңгы-аңгы девискээрлеринден аалчылар киришкен. Спортчу маргылдааларга 748 кижилер киришкен. Аът чарыжы, тыва хүреш маргылдаалары солуп болуп эрткен. Найырын язы-бүрү хемчеглери эрткен черлерге корум-чурум камгалалын

хандырган. Орта иштики херектер органнарының 600 хире ажылдакчылары, кызыгааржылар, казактар хаара туттунган.

Байырлалды белеткээринге болгаш эрттиреринге чарыгдар акаш-көпеекти Чазак тускайлап берген, ону болур-чогууру-биле чарыгдаанын хуралга демдеглээн.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак байырлалдың эрткениниң түңнелдерин парлалгага калбаа-биле чырыдарын сүмелээн.

ЮБИЛЕЙГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай үндезилетиниң тургустунганының 90 чылды 2004 чылдың сентябрьда демдеглээр. Ук юбилейни белеткээр болгаш эрттирер органнастыг комитетти Чазак тургускан, байырлалга белеткелдиң хемчеглерин ол ажылдап кылган. Ону Чазак кезигүннеринге таныштырган. Ында органиастыг, политиктиг, культура-спортчу хемчеглерден аңгыда, хоорайны чаагайжыды турарынче кол кичээнгейни салып турар.

Православ хүрээниң, аэропорттун, музейниң, бизнес төвүнүн, Московская кудумчунда гостиницаның тудуларын доозарын, Арат шөлүн, культураның болгаш дыштанылганың национал парыгын, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионну эде кылырын болгаш өске-даа чугула ажылдарны ында айтырган.

Чазак кезигүннери хемчеглери сайгарып көргөш, ону амдызында бадылаас, республиканың яамылары, комитеттери, ведомстволары чүнү кылырын шиитпирлээш, аңаа немел-

делерни кириерин дугурушкан.

Ш.Д.Ооржак найысылалдың яамыларының, ведомстволарының боттарының ажылдап турар бажыңнарының ишти-даштындан эгелээш, хоорай чаагайжыдылганынга чедир кылыр ажылдары хейүн чугаазынга айтырган. Ынчангаш бо талазы-биле тускай хуралды эрттирери чугула деп санаан.

Чазак хуралыга ниитизи-биле 47 айтырыгны чугаалашкаш, доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫ

Дүүн, сентябрь 4-те, Кадык камгалал яамызынга коллегия хуралы болуп эрткен. Аңаа 2003 чылда эм аймаа-биле хандырылганың чагыгының дугайында айтырыгны көдүрерин А.А. Шимит дыңнаткан.

ЧЕМПИОННАР НЕМЕШКЕН

Август 17-25 хүннеринде Туапсе хоорайга бокска Россияның бирги чери дээш 1988-1989 чылдарда төрүттүнген оолдар аразында маргылдаадан

Кысказы-биле

Тываның командазы чедишкениң чанып келген.

Александр Сат (№ 5 школа), Чингис Сарылар (Тыва-түрк лицей), Сергей Ооржак (№ 5 школа) Россия чемпионнары болганнар.

Орлан Куулар (№ 5 школа), Болат Хаплак (№ 5 школа), Чингис Бадарчы (Тес-Хем) ийги черлерниң шаңналдарынга төлептиг болганнар. Тренерлер М.Н. Монгуш, А.А. Солагай, Э.Сырат өөреникчилериниң чедишкенинге хей-аът кирип, октябрь 2-6 хүннеринде Кызылга болуп маргылдааларга белеткенип эгелээнер.

МӨӨРЕЙНИ ТҮҢНЕП ТУРАП

Сентябрь 3-те хоорайның чаагайжыдылга талазы-биле мөөрейиниң баштайгы чадаларына шылгараан беш албан черлери: Кадык камгалал яамызы, № 1 болгаш 15 школалар, № 21 уруглар сады, «Тываавторук» эргелели, Уруглар бажыны, Экология-биология төвү — оларның аразында тергиннерни шилири-биле комиссия эргээн. Хуу бажың-балгаттар аразында Владимир Байкара, Валентина Решетникова олар чаагайжыдылганы эки деп демдеглеткеннер.

ТР-ниң Чазаанда ӨӨРЕНИР, ӨӨРЕНИР...

Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринче кирериниң экзаменерин республикага эрттирген түңнелдерин дугайында № 619 доктаалды 2002 чылдың август 30-де хүлээп алган.

«2001 чылда Россия Федерациязының дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге Тыва Республикадан абитуриентилер хүлээп алган түңнелдериниң болгаш 2002 чылда, оондаа ыңай перспективада кадрлар белеткелин организаастаар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың июнь 6-да № 344 доктаалын ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди, яамылар болгаш ведомстволар эки күүсеткенин доктаалда айыткан.

2002 чылда РФ-тиң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлери Тыва Республикага бюджеттен хандырып өөредир 1170 олутту үзүп берген, ооң иштинде тускай ортумак өөредилге черлери 153 олутту, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди 717 олутту берген бооп турар.

РФ-тиң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кирериниң экзаменерин организаастаары болгаш эрттирери-биле 2002 чылда кирериниң экзаменер түңнелдерин езугаар абитуриентилерниң киргенин контролдаар ведомстволар аразының республика комиссиязын тургускан, ооң составына яамы, ведомстволарның төлээлерин кириген, кирериниң экзаменерин хүлээп алыр эртемнер аайы-биле комиссияны тургускан, ооң составына ТывКУ-нуң кол башкыларын кириштирген.

Үстүнде айыткан комиссиялар кирериниң экзаменерин 2002 чылдың июнь 19-тан июль 20-ге чедир үеде чоруткан. Экзаменерге 1143 абитуриент ки-

ришкен. Конкурса бир олуткала ортумаа-биле 2 кижжи, а чамдык мергежилдерниң экзаменеринге 2-ден 10 чедир кижжи киришкен.

Чаңчыл езугаар юридиктиг, экономиктиг, медицина мергежилдеринге конкурстар бедик эрткен, техниктиг мергежилдер конкурзунга киришкеннериниң саны өскөн. РФ-тиң 17 дээди өөредилге черинге өөренириниң экзаменерин республиканың хүлээп алышкын комиссиязы эрттирген. Тускай сорулгалыг 84 олутка 76 абитуриентини саналдаан. Үнүшкүннүг комиссия дээди 31 өөредилге черинге 317 кижини сүмөлээн. Дээди өөредилге черлериниң үнүшкүннүг комиссиялары болгаш республиканың ведомстволар аразының хүлээп алыр комиссиязы 48 дээди өөредилге черлеринге 416 олутка 387 кижини сүмөлээн. Омскиде курагроуниверситетке өөренирин күзээн 3, Москваның күрүне университетинге 7 абитуриент дужаар баллдарын чедирбей кирбээн, 10 олут хостуг арткан.

2002 чылдың август 5-те түңнел езугаар Тыва Республикадан дашкаар дээди өөредилге черлеринге 1114 кижжи экзаменерни дужаагаш, өөренип кирген.

Амгы үеде ТР-ниң Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы кожуун, яамы, ведомство, студент болгаш өөредилге черлериниң аразында 4 талаалыг тускай сорулгалыг керээлерни чарарын ботандырып эгелээн. Хандырылганы четпес өг-бүлелерден студентилерге, өскүс студентилерге адрестиг материалдыг дузаламчыны көргүзүр, өөренир черлеринге автобустар-биле чедирер хемчеглерни ап турар. Республикадан дашкаар өөренир студентилер август 15-ке чедир Тыва Республиканың Чазак Даргазы-биле ужуражып, санал-оналдарын солчур.

Республиканың яамылары, ведомстволары өөредилгеге холбашкан хөй айтырыгларны шийттирлээр.

ЭКИ ЭЗИР ТЕВЕР...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

115 деп сортун ол 595 тонна база сулань Сельма болгаш Саян деп сорттарын (370 тонна) республиканың ажил-агыйларына чээлиге берген. Ук үрезинни бистиң республиканың Чазаа Саян артындан 1 тоннада 6 муң рубль-биле бүгү үрезиниң чүгле 20 хуузун төлеп тургаш, эккелгенин чазын-на дыңнаткан бис.

Эрткен 2001 чылдың часкы тарылга мурнунда республиканың ажил-агыйлары 6 муң тонна тараа үрезинин алган. А бо чазын база-ла эң хөй үрезинни Танды кожуун 589 тоннаны, Сүт-Хөл — 583, Кызыл — 290, «Центральная» машина-техника станциязы — 230 тоннаны, Барыин-Хемчик кожуун — 217, Улуг-Хем — 270 база Би-Хем кожуун — 170 тоннаны алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кожуун бүрүзүнге үлелгени денге чоруткан. А чүгле Тандының С.Шойгу аттыг күрүнениң «Балгазын» каттышкан бүдүрүлгези болгаш «Кызыл тараачын» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи боттарының үрезинин ажыглан деп болур.

Чээлиге алыр арга-биле республиканың кожууннары күрүнениң үрезин инспекциязындан база Көдээ ажил-агый яамызындан үрезинни дедир эгидер сорулга-биле чээп алгаш, пат-ла карак ажыт чоруттары чаңчылчаан деп болур. Чылдың-на алган

өрези-биле чедир санашпайн чыткаш, дараазында чылын база-ла ээрежип, ол-бо чылдагааннап тургаш аптар. Ийи-чаңгыс санныг кожууннардан аңгыда, бөгүнге чедир каш-даа чылын алган өрези-биле санашпаан кожууннар барын күрүнениң үрезин инспекциязының начальнигиниң оралакчызы Ольга Александровна Добросоцкая демдегледди.

Че харын, херек апарганда, диленип-ле алыр ыйнаан, а чүге ооң орнун дедир эгитпейн баарыл деп, айтырыг тургустунуп келир. Маңаа хамаарыштыр чаңгыс мындыг чүүлү чугаалаарга-ла четчир. Адаарывыска-ла аксы-дильвыста эптежип калган «кааннааш, сугат чедишпээнинден чедир үнмээн, тараа бышпаан, кывар-чаар материал тыптынарынга акша-хөреңгиниң бергедээнинден дүжүт багай болган» деп хоозун чылдагааннары араттар, ажил-агыйлар мурнунга сылдаглап алгаш, олар боттарының дүжүдүн чажыраары илден-не болгай. А херек кырында олар эвээш-биче-даа болза, дүжүдүн ап, үрезин курлавырын бодап алгаш, артканын Саян артынга улуг өртөккө чедирип, боттарының хереглелин баштай хандырып алыр сорулга-биле күрүнени мегелеп турары билдингир.

Оон аңгыда ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызындан, «Рес-

агротехцентр» КУБ-тан үрезинни алган-дыр. Ону эгиткен херээ чүү боор, кажан бистиң удруткучуларывыс, сайыттарывыс соңнай-мурнай Москвага баргаш, дараазында чылдың хереглелин баш бурунгаар-ла дугуржуп, тып эккеп турда дээн бодам меделдиг кижжи бүрүзүнүң бажында сиңе берген. Ону ожаавас улус көдээ чон эвес-ле болгай.

Чылдың-на тараа үрезинин, кывар-чаар материал өртөөн дилеп эккеп берип-ле турар, ону алган чагырга даргалары аразына ажил-агыйларга үлээш, күзүн санашпаан-на дээр, ойт та, чеже чыл уламчылап турар чүве бо. Төнчү чок. «Эки эзир тевер, кускун-сааскан дойлаар» деп чүве бо-ла турган боор.

Шак мындыг чылдагааннар бо чылын катаптавазы-биле чаа Чазактың удуртулгазы, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы база күрүнениң инспекциязы өре төлөвеске өөндөлөвөс деп сестерни үндезининге алгаш, ажил-агыйларның алган өрелери-биле чөптүг санажыр кылдыр шыңгыы негелдеден тургузары күзөңчиг. Өре төлөвөс кижилерниң ужундан бүдүн республиканың өрелиг, чединмес дирти бээри-даа оозунда эвес деппе?

Чимисмаа МОНГУШ.
«Шынын» корр.

САРААЛЫГ СААРЫЛГА

нарның кожуун эмнелгелериниң аптекалары болгаш РФ-тиң Шүүгү яамызының ТР-де эргелелиниң 113/17/1 албан чери кирип турары харааданчыг.

Лицензия чок сайгарлыкчы ажил-чорудулга кылганы дээш ыңдыг аптека албан черлеринге хамаарыштыр Кеземче кодекизи болгаш «Административтиг эрге-оюлу хажыдышкынының дугайында» 2001 чылдың июль 1-ден эгелеп күштүг болуп эгелээн чаа кодекс езугаар харысалганы онаар.

Ынчангаш чон бодунуң кыдыкшылын, чуртталгазын мындыг сараалыг сайгарлыкчыларга канчап бүзүрээрил? Дарый лицензия кылдыртыр болза эки эвес бе? Дүүн хоорайның төвүнде бир аптека албан чери ажыттынар деп байырлыг кожааны белеткеп турду, кым ажыдып турарыл деп бистиң корреспондентивис айтырарга, үндүрүдөпкен. База бир лицензия чок албан чери турганы ол ирги бе?

Бистиң корр.

АМЫ-ТЫНЫН АРТЫНГА КАГГАШ...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). кылдыр үптөкчи оор Семенче тараа октуг дүүрге-биле хөмө боолаан. Бурган өршээп, амытынга айыылдыг болбаан. Ооң оң холунга, бажына тараа октар хөйү-биле киргени-биле хан төктүп, билинместээр чыгымы болган. Ынчалза-даа эрес-дидим, аарыыр эьдин билбес эр аңаа торулбаан. Эмчи дузанын дораанна чедирген. Нийтизи-биле 29 тараа ок майорнуң эьдинче кирген, оларның хөй кезини эмчилер кезип ужулган, ам-даа ооң он хирези эьт иштинде хевээр. Боо-монгулуг кем-херек үлгедикчин кыңчыктырбайн тудуп алгаш, хоругдаан. Ол Тээли сумузунуң хамаатызы Шопулак Белек болган, ону сес чылда хосталгазын казып шийткен.

Бо дээрге Бай-Тайга кожуунуң иштики херектер килдизиниң мал оруу-биле демисел чорудар салбырның удруткучу милицияның майору Семен Хертек-биле болган бир коргунчуг таварылга-дыр.

Семен Бал-Доржуевич — бодунуң онаашкан херээнге сагыш-сеткилинден бердинген, ол дээш доктаамал сагыш човап чоруурларның бирээзи. Шагдаа шугумунга ооң ажилдап киргени

безин бир онзагай. Совхозка зоотехниктеп турда, ажил-херээн кылып, мунуп чоруп турган мотоцикл оорлай берген. Совхозка, чонга, күрүнеге каража-когарал чедирер, үптөкчи, хоптак сеткилдиг оорлар-биле демиселди чорударына идекпейлиг киржир күзели ынчан ону амыратпайн барган. Ынчангаш милицияга ажилдаарын шийттирлээн. Оон бээр 16 чыл билдиртпейн эрте берген. Күзөл күштүг болганындан бо херекке мергежээн, дуржулгалыг ажилдакчыларның санына кирген. Сөөлгү чылдарда кожуунун мал оруу-биле демисел чорудар салбырның удруткучуна дүн-хүн, уйгу-дыш чок ажилдап тургаш, хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген.

Шуй сумузу чурттуг Адыгжының 28 чылгы малы ис чок читкен, оорлар кайнаар-даа сүре бергени билдинмес. Ону истеп тыварын Семен Хертекке дааскан. Сүт-Хөл девискээрин хайгаарап көөрү-биле чорупкан. Бора-Тайганың бир аал коданынга баргаш, шилги богба ол аалдын малдарының аразынче кирбес, шала озалааш чоруп турарын эскерип көргөн. Өске богба дээрин тодарткан. Чылгының ээзи Адыгжыга тандырга, чыраалаар богбазы

ол болган. Өске өөрү чок болган, самчыгдап чарыпкан. Бөлүк оорларны ынчан илередип тыпкаш, туткан. Чылгының ээзи малдарын төлеттирип алган.

Оорларны истеп сүрүп тудар улуг ажилды Семен Бал-Доржуунуң удруттулганы-биле чорудуп келген. Эрткен чылдың төнчүзүнде Тээли суур чурттуг С.Салчактың кажаазына турган он инээн дүнекиниң 2-3 шак үезинде оорлар сүре берген. Ол дугайында милицияга дыңнадырга, ону харылаар Семен Бал-Доржуевич, өөрлери майор Валерий Кууларны, капитан Харлыг-оол Хертекти, лейтенантылар Альберт Байдосту, Өнер-оол Хомушкуну, Күдер Хертекти, чолаачы улуг сержант Мерген Очур-оолду эдертип алгаш, оларны тудары-биле истеп чорупкан. Үптөкчилер Барлык хемни кешкеш, Эрги-Барлык суурга чоокшулап келгеш, сезик алганы ол бе азы изин будаар дээн ийикпе, дедир эгеш, Барлык хемни катап кешкеш, Шуй иштин өрү үнгеш, Манчүрек сынының кырында ээн кыштагга инектерни кажаалап каан турда, чеде берген. Шагдаалар истелгени кончуг шын, ылаптыг чорутканы мындыг түңнелге

чедирген. Олар элээн каш дүн-хүннүң дургузунда уйгу-дыш чок ажилдаан. Дөрт аьттыг, ийи боолуг оорларны автоматтар-биле коргуду боолап тургаш, тудуп алган. Инектерни онча-менди ээзинге эгидип берген.

Шак мындыг үре-түңнелдиг истелгелерни Бай-Тайганың шагдаалары эвээш эвести чоруткан. Олар Тээлиниң Найрал суурунда М.О.Монгуштуң 14 инээн, Шуй сумузунуң хамаатызы Б.Д.Хертектиң 43 шээр малын, Бай-Тал сумузу чурттуг Б.И.Чөгээниң 4 инээн болгаш өскелерниң-даа малын дедир эгиткеннер.

Мал оору-биле демиселди чорудуп турары ам-даа кошкак деп, Семен Бал-Доржуевич санап турар. Малы оорлаткан кижилер ол-ла дораан шагдаа органнынагы дыңнатпас, элээн каш хонук эрте бергенде, хомудап келирге, ону истеп тывары болдунмас болуп келген. Малды оорлаан кижилерни чамдык улус билер хирезинде илеретпес, чажыраар, олардан коргар таварылгалар барын чон чугаалажып турар. Хөйүнү караа көскү, кулаа дьыжы-ла болгай, ол үндезинниг. Бир эвес оорлар-биле демиселди бүгү чурттаачы чон бир демниг организаастаар болза, оларны

кыңчыктырбайн баар аргазы бар. Мооң ужурундан чүгле бодун бодаар, төрөл чонунуң эрге-ажыгыче сагыш салбас кижилер каража-когаралды күрүнеге, улуска чедирерин уламчылавышаан.

Оон аңгыда шагдаа органны машина-техника, кывар-чаар материалдар-биле четчири-биле хандыргынааны оорлар-биле шыңгыы демиселди чорударына идиг бербейн турар.

«Милицияның тергини» херек демдээниң эдилекчизи Семен Хертек бодунга онаашкан берге болгаш харысалгалыг ажил-херээн мынчаар күүседип келген. Амгы үеде ол кожуунуң тус чер милициязының даргазының хүлээлгезин күүседип турар. Сумуларда алды участок шагдаазы быжыглаттынган, оларның ажилын удрутур, харылаар хүлээлгелиг. Кол сорулгазы кем-херек үлгедийшикинине, оорларга, арагалаашкына, наркоманияга удур демиселди хүн бүрү чорудары болур. Ону чедишкениг шийттирлээринче Семен Бал-Доржуевич ажил-ижин, билин, арга-дуржулгазын угландырган. Ооң чымыштыг херээ бүдүнгүр, чоруу чогуңгур болурун күзээлинер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ПЕДАГОГ

ДЕМНИГ БОЛУРУН

Чеди-Хөл кожуунун башкыларының август чөвүлел хуралына кожуунун өөредилге албан черлеринин 2001-2002 өөредилге чылында ажыл-чорудулгазының болгаш өг-бүлө, социал институттар, хөй-ниити организацияларының уругнуң өзүлдө болгаш кижизидилгезинин айтыртын шийтирилээринге кады ажылдажылгазында бергедээшкиннер дугайында улуг чугааны кылган. Бо талазы-биле чедер-четпестерни сайгарып чугаалашкаш, чаа өөредилге чылында кичээнге ийи угландыраар хемчеглерни тодарадып, тускай шийтирнни башкылар хүлээп алган.

Башкылар хуралына илеткел кылган кожуунун өөредилге килдизинин эргелекчизи Нина Багай-ооловна Матпа-Карадан бистиң корреспондентивис Светлана Балчыр интервьюну алган.

—Нина Багай-ооловна, илеткелден мээң билип алганым-биле кожуунун школарында 25 өөреникчи багай өөредилгелиг дооскан деп билдим. Ону чүнү-биле тайылбырлап болур силер?

—Ол дээрге катап олурганнар эвес дээрзин тодарадып каайн. 25 өөреникчи чаңгыс ийи деп демдектиг болган. Олар хөй кичээл үзүп турган болгаш багай билигилг болуп турар өөреникчилер-дир. “2” демдек ап турар уруглар дээрге колдуунда ада-иезинин хайгааралы чок арткан, берге байдалдыг өг-бүлелерден уруглар болуп турар. Ада-иелер ындыг ажы-төлүн күрүнеже октапкан, олары дээш кандыг-даа харысалга чүктөвөстөөн. Башкыларның күжү-биле, оларның сагыш човаашкынының ачызында өөренип турар уруглар-дыр. Олар-биле кады кичээлдээр дээш башкылар хөй үе-шагын-даа харамнанмай турар. Хөй онаалгаларны берип тургаш, кады кичээлдеп тургаш, ийи демдектерин башкылар уругларга

эттирип турар. Бир эвес кичээнге салып, оларның өөредилгезин контролга алып болза, өөренип болур уруглар-дыр ийин. Ада-иениң харысалга чогуунда олар ийилеп турар. Күскү шылгалдада он уруг арткан турган.

—Илеткелге башкыларның талазындан кичээл үзөр таварылгалар барын, чылдагаан чокка шактар үстүнүп турарын демдеглээн болгай силер, аңаа хамаарыштыр хемчеглер алдыңан бе?

—Башкылар колдуунда аарып-аржаанының чылдагаанындан кичээл үзөр уругга таварып турар. Оларның кадын быжыглаар айтырыг кош-как тургустунганының херечизи ол ышкажыл. А чылдагаан чок черге кичээл үскен башкыларның хемчээни дораан ап турар бис. Сайлыг школазынга ындыг таварылга болган. Ол башкы шындыгы сагындырыгны алган. Ийи-чаңгыс таварылгалар хөй башкыларның адын эпчөк байдалга чедирер мындыг-дыр.

—Силер ам үш дугаар чылын өөредилге килдизин удуртуп турар-дыр силер, Нина Багай-ооловна, баштайгы чылдарда салып алган сорулгаларыңар түнелдиг болган бе база ажылыңарда кандыг

чедишкиннер болганыл, а чүнү чедир кылып шыдавайн барган-дыр силер?

—Ажылдап эгелей бергеш-ле школар, садиктер көрүштүг болурун чедип алып сорулга салган мен. Оларга капитал септелгени кылып алза деп болду, күзел турган. Бо чылдың түнели-биле ол сорулга багай эвес күүсеттинген деп болур. Чаа өөредилге чылынга эки белеткели дээш Хову-Аксы ортумаг школазы бурунгу чылын республикага бирги черни алган. А эрткен чылдың түнели-биле бистиң «Дюймовочка» уруглар сады республика чергелиг мөөрейге бирги черни алган. Ол база өөредилге килдизинин багай эвес ажылы деп санап турар мен. Бо чылын үш-дөрт чыл дургузунда чадажып

келгеш, уругларның спорт школазы тускай аңгы бажыңныг болду. Ында септелге ажылы дооступ турар.

Кылып четтикпейн турар ажилдарым бар: «Металлург» лагеринге септелгени харын кылган, ынчалза-даа оң эт-херексел аймаа-биле хандырылганында четпестер ам-даа хөй. Ол 1995 чылда ажыттынган, эт-херексел, ылангыя орун-дежек херекселдери, эргижирээн. Акша-төгериктиң чедишпезинден ону бо чылын чаартып шыдаваан бис. Бо чылын Хову-Аксы ортумаг школазынга улуг эвес септелге кылдывыс, а кылып угурлуг ажылдар хөй. Ону келир чылче чылзып каанывыс ол. Ажылдап оларывыс өөредилге килдизинин бажыңның одалга системазын он чыл дургузунда орта кылбаан, ынчангаш улуг септелгени кылыры күзөнчиг.

Өөрүнчүг чүүл — бо чылын 3-4 чыл бурунгаар хагдынган интернаты ажылгалга кирдивис (Элегес). Февраль 1-ден эгелеп санаторий-садик «Светлячок» дүн-хүн чок ажылдаар апарган.

—Ажылда кол даянгы-жыңар чүүл?

—Коллективим — кол даянгыжым. Методистер, школа

ДУЖУДУ ЭЛБЕК

Директор Чойгана Калдар-ооловна Иргит, бүдүрүлге мастери Елизавета Көк-кысовна Түлүш өөреникчилери-биле боттарының өстүрүп алган дүжүдүн делгелде көргүзүп турары.

Чеди-Хөл кожуунун башкыларының август чөвүлел хуралына күскү дүжүт делгелгезинге чүгле Хову-Аксы ортумаг школазы элбек дүжүдүн сонургадып, делгелгени организаастаан. Башкыларның болгаш чайны өттүр ажылдаан уругларның күш-ажылының түнели болур картофель, капуста болгаш өске-даа ногаа аймааның өскениниң экизин магададывыс. Ында чүнү чок дээр! Арта-ла улуг-улуг.

Школаның директору Чойгана Калдар-ооловна Иргиттен канчап мындыг элбек дүжүт ап турарының дугайында сонургап айтырдым.

—1993-94 өөредилге чылында школавыс үстүндө комбинатка хамаарып турган теплица чүү-даа чок кылдыр тоймагланыр дей бээрге, ону школаже шилчиттирип алып дээш дыка-ла кызыгытывыс. Ол-бо документилер долдуруп, ол-бо албан черлеринге чедип турары-ла

теплица чүү-даа чок апарган, чүгле шаггагар демирлери арткан. Ам канчаар, боттарывыс адывыска кылдыртып алгаш, септеп-селип, шилдеп алган бис. Одалга системазы-даа, суг-даа чок турган. Ам ону шаавыс-биле кылып алган, багай эвес дүжүттү ап тур бис. Теплицавыстың иштинде база теплица кылып алган бис. Херим-кажаа дээш кылган ажылдарывыс-ла хөй — деп тайылбырлады.

Бурунгаар көрүштүг аныяк директорнуң бо күш-ажылы хилис барбаан. Ам ында уруглар күш-ажылга өөренип, амыдыралга чугула херек чүүлдерге өөренип ап турарлар. Бүдүрүлге мастери Елизавета Көк-кысовна Түлүш уругларны огород ажылынга өөредип, январь-бүрү чечктерни, үнүштерни өстүрүп өөредип турар. А күзүн дүжүдүн ажаап алкан соонда, күш-ажыл кичээлдеринге ногаа аймаандан тузаан хайындырган аш-чем-

нерни кылып турарлар.

Школа алган дүжүдү-биле бот-хандыргынып, 700 кижичемгерер столовазын бүрүнү-биле хандырып турар. 30 хире берге байдалдыг өг-бүлелерниң уруглары оон халас чемненип турар. Ноябрьдан майга чедир уруглар изиг чемни ук столовадан чип турар. 5 класстан 11 класка чедир өөреникчилер чайын ажылдап чайлаар, боттары дүжүдүн ажаар болгаш боттарының ажылын үнелеп, бүтү чүлдү камнап чаңгыгып турарлар. Кожуун, республика чергелиг делгелгелерге хову-аксыжылар шаңналдыг черлерни ээлеп келген.

Школа эгезинде үрезинни өөреникчилерден диленип алгаш, теплицазынга тарып эгелзэн болза, ам үрезинин баала боттары хандыргынып турар апарган.

Бистиң корр.

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛ

Тес-Хем кожуунун башкыларының август чөвүлел хуралы август 27-де болуп эрткен. Хуралга ТР-ниң энергетика сайыды С.В.Никонов, ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының төлээлери киришкеннер.

Чөвүлел хуралды ажыдып, чаа өөредилге чылының эгелзени-биле башкыларга байыр чедиргеш, кожуун чагыргазының даргазы Биче-оол Сундуевич Шырап бир дугаар чыл ажылдап келген аныяк дээди эртемниг 10 башкы кадрларның кижиче бүрүзүңге 2 муң рубльди материалдыг деткимче кылдыр берген. 47 мурнакчы башкыга 500-тен 1500 чедир рубльди шаңнал кылдыр тывыскан. ТР-ниң өөредилге яамызының төлээзи М.М.Сенгин бөлүк башкыларга РФ-тиң, ТР-ниң өөредилге яамызының шаңналдарын тыпсып берген.

«Амгы үениң негелделеринге дүүштүр өөредилге-кижизидилге ажылын чорударыңа таарымчалыг байдалдарны тургузары» деп илеткелди кожуун чагыргазының өөредилге килдизинин эргелекчизи Галина Достай кылган.

Сөөлгү ийи чылда школарның материал баазасы элзэн быжыгып эгелзэн. Эрткен чылын Берт-Дагга чаа школа ажыттынган. Бо чылын 98 чаа стол, сандайны, 28 муң рубль эртектиг 4 соодукчуну (оларны садиктерге ажышпаар), 140,4 муң рубльге чымчак орун-дежек херекселин алган. Сөөлгү ийи чылда 18342 саныг өөредилге номнарын школарның ном саңнарынга үлөп берген. Школаларда дузалал ажыл-агыйы шуудаан.

О.Шынаа, Самагалдай 1,2, У-Шынаа ортумаг школарында өөредилге кабинеттери үениң негелделеринге дүүштүр дерит-

тинген ажылдап турарлар. Чыргалаңды ортумаг школазының директору А.К.Х.Увангур компьютер клазын, шынап-ла, чогаадыкчы езу-биле ажылдадып, өөреникчилерниң компьютерге сонургалын оттурган.

Бирги, ийиги категориянын башкыларының саны чылдың-на немежип, Москвага болгаш республика иштинге башкылар билиин бедидип турарлар. Кичээл эрттиреринин уран аргаларын улам сайзыраңгайжыдар талазы-биле семинарларны, конференцияларны, ажык кичээлдерни методиктиг кабинет дуржулгалыг башкыларның киржилгези-биле доктаамал эрттирип келген. Самагалдай-2, О.Шынаа, Кызыл-Чыраа ортумаг школарының күрүне программаларының күүселдезин чедип алганы хыналдадан илерзэн. У-Шынаа школазында эртем башкылары чедишпези-биле чамдык эртемнерниң программалары күүсеттинмей келген. Даштыкы дылдың программазы чамдык школарда күүсеттинмээн.

Өөреникчилерниң чылдагаан чок кичээлдер үзөр чоруу эрткен чылдындан 10,4 хуу кызырылган. Чыргалаңды, У-Шынаа, Шуурмак школарының өөреникчилери социал байдалының аайы-биле хөй кичээлдерни үскеннер.

Школа доосканнарның 13-18 хуузу дээди, тускай ортумаг өөредилге черлеринче өөренип кирип турарлар. Бо өөредилге чылында 10 бо чер чуртту аныяк дээди эртемниг башкы кадрлар төрзөн кожуунунун школарына ажылдаарлар. Самагалдай 1,2, О.Шынаа школарында доозукчуларның сонургаан эртемнеринин аайы-биле факультатив кичээлдерин эрттирип келген.

ГИКА

АЖЫЛДЫҢ ШЫНАРЫ
ЧУГУЛА

ЧЕДИП АЛЫР

инспекторлары, школалар директорлары, садиктер эргелекчилери чокта мээң ажылым шимчeves дээрзи билдингир. Өөредилге албан черлери-биле социал адырларның, кожуун-суму чагыргаларының, хөй-ниити организацияларының ажылы чаала экижи олар. Олар-биле быжыг харылзаа турар болза, бистиң ажылывыска улуг деткимче болуру чугаажок.

—Школаларда даштыкы дыл башкылары чок болуп турар. Ол айтыргыны канчаар шиитпирлээр бодап турар силер? Өөредип чорудар өөреникчилеринер бар бе?

—Бистин доозукчуларывыс даштыкы дыл өөренимейн турган болгаш, ол талазы-биле өөредип аар аргагыс чок. Эң-не бергедеп турар айтырыгыс ол чүве. Контракт (керээ) чарар дээрге акша-төгерики база чок. Даштыкы дыл факультетинин доозукчулары бистиң чараш бойдус-чурумалдыг, төптөн ырак эвес кожуунувусту сонургап, маңаа ажилдап чедип кээрлер боор деп идегеливис улуг.

—Бодунар чүнү дооскан силер? Башкы болур күзөл канчап тыттып келгенил?

—Мен Элегес ортумак шко-

лазын 1982 чылда дооскаш, Кызылдың педагогика институтун 1987 чылда доостум. Башкы болурун башкыларымны дөзеп күзей берген мен. Мени, мээң эштеримни 1 класстан 10 классты дооскужевиске чедир чаңгыс өг-бүле кылдыр өөредип-кижизидип, биске кайгамчык үлегерин көргүскен. Ол дээрге башкым Кама Севэзовна Оюннуң өг-бүлезидир. Өөнүң ишти Оюн Демьян Енданович, уруу Ирина Демьяновна, күдээзи Сергей Монгуш-оолович — шупту башкылар. Оларны магадан сеткилим-биле башкы болуксай берген мен.

—Август чөвүлел хуралының шиитпирлерин алгаш көөрге, мурнуңарда кылыр ажилдар улуг-дур. Чедир кылыр ажилдар база эмгежок. Ынчангаш чаа өөредилге чылында бодап алган бодалдарыңар бүдүп, салган сорулгаңарны чедип алырыңарны күзедим.

—Четтирдим. Бистиң ажылывысты сонургап турары дээш «Шын» солунга өөрүп четтирдивис.

ЧУРУКТА: өөредилге килдизинин эргелекчизи Нина Багай-ооловна Матпа-Кара.

ДАРНЫ ТУРГУЗАР

Эге класстар (Г.Чажытмаа), тыва дыл, чогаал (Л.Чооду) башкыларының методкаттыжышкыннары чогаадкычы езу-биле ажилдааннар. Эге класстар башкылары В.Натсак, Х.Эрендей, Е.Седип-оол, Т.Солагай, В.Алдын-Херел, эртем башкылары Р.Болай-оол, Т.Хертек, Б.Демчик оларның чогаадкычы езу-биле ажилдап турарын илеткелге айткан.

Илеткелин доозуп тура, Г.О. Достай улус өөредилгезин үнелеп, школа амыдыралын сонургап, сагыш салып чоруур суму чагыргаларының даргалары З.Багаа (Берт-Даг), З.Лайдып (Кызыл-Чыраа), Р.Соян (Чыргалаңды) база кожуун чагыргазының даргазы Б.С.Шыырап оларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Илеткелге хамаарыштыр санал-онал хөй болган. Даштыкы дылга, компьютерге өөреникчилерни ийи класстан эгелеп өөредип деп турарын база бөгүнгү амыдыралга ооң чугулазының дугайында Чыргалаңды ортумак школазының директору А.Увангурнуң чугаазы солун болган, ол ышкаш Тываның, төрөөн чериниң төөгүзүн өөредирин ол сүмелзэн.

Билииниң сайзыралының аайы-биле өөреникчи бүрүзүн тускайлаң өөредирин, өөреникчилерни бүгү талалыг сайзыраңгай болурунга кижизидерин кичээнгеини оларның күш-дамыр сайзыралыңча салырын, школа бүрүзүңге психолог башкыны ажилдадырын, школаларны даштыкы дыл башкылары-биле хандыраын, чапсар үезинде башкыларның дыштанырынга тускайлаан өрээлдерин дериин Самагалдай 1, 2, У-Шынаа, Кызыл-Чыраа школаларының директорлары Ч.Донгак, Х.Чооду, К.Чүлдүм, З.Мат-

паарга саналдааннар.

Шуурмак школазының директору Э.Х. Намзал күш-ажыл кичээлдерин эрттирер тускай кабинеттер чок, музыка, хореография башкылары чедишпейн турарын хомудап чугаалаан. Школага немелде тудуг айтырынын сайтка чедир тургускан. Бо чылдың 8 айларында 14 кемниг херекти 13 назы четпээнер үүлгеткеин ИХХ-ның назы четпээнер херектеринин талазы-биле инспектору З.Адыгбай дүвүрөп дыңнаткан.

Чаа школа тудуп бергенинге өөрүп четтиргенин илереткеш, Берт-Даг ортумак школазының директору А.М. Дойнур башкы кадрларны бажың-биле хандырылганы кожуунда чедимче чок тургустунганын хомудап чугаалааш, суур бүрүзүңге чылдың-на бир башкы кадрны бажың-биле хандырып бээрин чедип алырын саналдап сүмелзэн.

Чөвүлел хуралды түңнөп тура, кожуун чагыргазының даргазы Б.С. Шыырап кедээ ишчилериниң амдыралыңга башкы кижиниң ролун бедии-биле үнелзэн. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр өөредилге-кижизидилге ажылын чорударыңга таарымчалыг байдалдарны хандыраыңга школалар директорларының харысалгазы аажок бедик деп билишкенин кожуун чагыргазының даргазы угадып чугаалаан. Амгы үениң өөреникчилериниң психологиязы бир янзы онзагай нарын, оларның негелде, сонургалын долузу-биле хандыраы берге. «Чүрээмни уругларга берип тур мен!» деп сеткил-хөөнү-биле ажилдаарын кожуун даргазы башкыларга чагып сүмелзэн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК, «Шынның» штаттан дашкаар корреспондентизи.

Чал-Кежиг школазының директору Тамара Сергеевна Оюн.

Чеди-Хөл кожуунуң өөредилге килдизиниң методиктиг каттыжышкын төвү эрткен өөредилге дургузунда эвээш эвес ажилдарны кылып чоруткан. Эң-не кол кичээнгеини өөредилге кабинеттериниң болгаш өөредилге мастерскаяларының аттестациязынче угландырган. Ол ажилды чорутканының түңнелинде, чамдык школаларда кабинеттер чаа өөредилге чылынга бөлөн эвес болганы илерзэн. Кабинеттериниң паспорттарын долдуруп, картотекаларын кылып даалганы бергениниң соонда, катап хыналданы чоруткан. 80 кабинет аттестацияны эрткен. Айыттыңан четпестер чайлаттыңан болган.

Башкы кадрларның аттестациязынче кичээнгеини салбас аргажок. Ниитизи-биле 44 башкы 1, 2 болгаш дээди категорияже билдиришкенин кирген. Ол башкыларның чамдыгы көргүзүп кичээлдерин эрттирген. Чаа педтехнологияларны ажылап эрттирген кичээлдерин солун болгаш өөредилге болган башкыларга Г.О. Ондар, Л.М. Дюлюш, О.А. Енушкевич, Р.Б. Чалзып, Р.Б. Кунгаа, Л.М. Монгуш олар хамааржыр.

Эрткен өөредилге чылында бүгү өөредилге албан черлери лицензияны эрткен болгаш уставтар ажилдаттынып кылдыңган. Аныяк специалистиниң школазы база ийи методчөвүлел тургустунган: кожуунуң методкаттыжышкыннарының удуртукчуларының болгаш өөредилге-кижизидилге талазы-биле директорнуң оралакчыларының. Олар хуралыңга өөредилге кабинеттериниң ажылының дээштининиң, эртип турар семинарларның түңнелиниң дугайында база эртемнерни ханыладыр өөредириниң айтырыгларын сайгарып чугаалажып келген. Удуртукчулар өөредилге ажылының дериг-херекселдер-биле хандырылганын чугулалап турар. Ылангыя күш-ажыл, география, төөгү башкыларының бо талазы-биле хандырылганы кошкак. Январь-март айларда кожуунуң орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература, история, физика, химия, география, математика башкыларының кожуун семинарлары болган. Школалар башкылары арга-дуржулганын солушкан. Эге

класстар башкылары Хөлчүк, Чал-Кежиг школаларының баазыңга дуржулга солушкан. Ак-Тал башкылары кожазы Торгалыг школазынга чедип, ында коллегаларының ажил-ижин сонургап танышкан. Методкабинет чоокку үеде башкыларның билин бедидериниң планын тургускан. Бо талазы-биле информастыг-консультация семинарны эрттирген (күрүне лицейиниң удуртукчуларының киржилгези-биле). Күрүне лицейи-биле Элегес, Хову-Аксы ортумак школалары эки харылзаалыг. Башкылар бо өөредилге чылында күрүне лицейинге билин бедидер сорулгалыг.

Методиктиг ачы-дуза чедирилгезиниң албанының ажылы чедимчелиг болзун дээш хемчеглер алдынып турар. Школаларда методкаттыжышкыннар шупту кылган ажилдарының дугайында бижзэн папкаларлыг, олар доктаамал долдуртунуп турар, оозун бодаарга, ажил черле үзүктөлбейн келген. Хову-Аксы эге болгаш Элегес школаларының методкаттыжышкыннарының ажылы үре-түңнелиг. Башкылар коллектив-биле методлитератураны чагыдып ап турар. Бо бүгү ажилдарны түңнөп тура, ылангыя эге класс башкыларының методкаттыжышкыннары эки ажилдап турарын демделгээр херек. Дагдыныкчы башкылар аныяктарга боттарының байлак дуржулганын дамчыдып берип турар. Дээди категорияның башкызы Х.Т. Девек көргүзүп кичээлдерин хөйү эрттирген. Орус дыл болгаш литература башкыларының класстан дашкаар эртирип турар оюн хевирлиг хемчеглери солун. Чижээлээрге, «Кошкак звено», «Кым миллионер болуксаарың?», литературлуг КВН-нер дээш, өске-даа. Башкылар боттарының авторлуг программаларын тургузуп, ону ажилга ажыглап эгелей берген. Бо талазы-биле башкылар Х.Т. Девек, Л.Д. Салчак, А.К. Иргит, Г.Т.-К. Монгуш болгаш өскелер-даа үлегерин көргүзүп келген.

Методкаттыжышкыннарының ажылы кошкак школаларны база айтыр апаар. Сайлыг ортумак школазы бо талазы-биле элзэн хөй сагындырылгалыг. Директор база өөредилге эргелекчизи методкаттыжышкыннарының ажылын контрольга ап келгени багай. Башкылар телевидир чок шөлээже үнер, ажил шагы үзер, арагалаар таварылгалар турган. Күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкаандан өөреникчилериниң билиниң деңнели кудулаан.

Эрткен өөредилге чылының

түңнели-биле дараазында эртемнер аайы-биле өөреникчилериниң билини куду деңнелиг болган: тыва дыл (23 хуу), орус дыл (29 хуу), математика 6 кл (28 хуу), биология, география 6, 8, 9 класстар. Чал-Кежиг школазының өөреникчилериниң орус дылга, математикага, геометрияга, физикага билини кошкак. Орус дылга хыналда ажилдарның түңнелинде Ак-Тал, Элегес, Сайлыг школаларының башкыларының кошкак ажылы илерзэн.

7, 11 класстарның алгебра, 2-6 класстарның математика номнарын чаартып немээр ажилдар чорудар болза эки апарган. Ниитизи-биле чугаалаар болза, химия, физика, биология, даштыкы дыл номнары чедишпес. Дидактиктиг материалдар-биле хандырылга оон-даа дүвүренчиг байдалда. Ылангыя күш-ажыл кичээлдериниң башкылары берге байдалда: кичээл эрттирер дериг-херекселдер чок.

Кожуунуң өөредилге килдизиниң методкабинети «Чылдың башкызы», «Чылдың кижизидикчизи» деп мөөрейлерни эрттирер болгаш белеткээр ажил дээш долузу-биле харыс-салгалыг. Ынчалза-даа ол ажилды — конкурстарны ужура эдиртип эрттирген аттыг бооп турар таварылгалар бар. Ындыг мөөрейлерге Хөлчүк эге болгаш Хову-Аксының кежээки школалары, уругларның спорт школазының башкылары киришпзэн. Чаа өөредилге чылында бо ажилды шыңгыды контрольга алыр бис.

Өөреникчилерниң олимпиадаларыңга эртем аайы-биле уруглар идепкейлиг киржип турар. Салым-чаяанныг уруглар-биле ажилдың деңнели багай эвес. Республика чергелиг конкурстарга база бистин өөреникчилеривис доктаамал киржип келген. Ол база-ла башкыларның күш-ажылының түңнели-дир.

Бо өөредилге чылында методкабинет башкыларның билин бедидер ажилче кол кичээнгеини угландырап сорулгалыг. Семинарлар, педсоветтерге бо ажилды доктаамал чугаалажып турар. Хову-Аксы ортумак школазы бо талазы-биле солун арга-дуржулгалыг болуп турар. Аңаа боду билин бедидериниң айтырыыңга семинар эрткен. Оон башкылар чаа чүүлдерни билип алганы чугаажок.

Чеди-Хөл кожуунуң школаларында өөредилге-кижизидилге ажилдары чоруп турар-даа болза, көскү, үндезин өскерлишкенин чок. Ынчангаш чаа өөредилге чылында күженишкенин ажил негеттинип турар. Методистер аңаа кол рольду ойнаар ужурулуг.

Елена АЖЫ,
кожуунуң өөредилге килдизиниң методиктиг төвүнүн эргелекчизи.
Василий БАТЧИЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

ЧАЗАЛГА

Эрткен вторникте №100 «Шыңга» Чеди-Хөл кожуунуң школаларының чаа өөредилге чылынга белеткелениң дугайында «Орайтаан бол, озалдаваан» деп чүүлде Элегес суурнуң чаа школазының тудуунуң ара соксаанының дугайында бижзэн. Ында ук тудуг бюджетте көрдүмзэн деп айыткан. Фактыларны тодараткан түңнелинде илерзэни: тудугта 600 муң рубль бюджетте көрдүнген. (Бюджет дугайында хоойлу. Капсырылга №9).

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДА

БАЖЫҢ — ЧАРАШ ӨРГЭЭ

Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык суурунда суму чагыргазының бажыңга чеде бергеш, онза шевер кижилерниң кылган ижин эжик аксындан эгелеп магадай бээр силер. Кирип олурунарда-ла, эжиктиң тудазында ыт огланып эргеленген-даа дег силерни уткуп алыр. Эжикти ажиткаш кире бергеш, дораан-на чыланга уткужа бээр силер. Суму чагыргазының даргазының өрээлинче киргеш, тыва шинчиге кылып каан эт-септи көргеш, ону кылган кижилерниң дугайында сонуургавас аргам чок болду.

Данил Хаакович Хомушка — Культура бажыңының директору, Мартан-оол Чалзыпович Саая — чурукчу, Степан Калиндуевич Салчак — аас чогаал бөлүүнүн удуртукчузу, Дадар-оол Санчи-Мидикович Донгак — механизатор, амгы үеде пенсияда. Бо дөрт кижиниң ачыында суму чагыргазының даргазы Алдын-кыс Сааяевна Даваалаң октатына берген совхоз столоваязының бажыңын мындыг өргээ кылдыр деридип алган олурары бо. Мынчаар дерип каан бажыңга ажилдаары безин онза: хей-аыттыг, хол туттунгур болуру чугаажок. А.С. Даваалаңның кызымаан чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарал-биле чугаалажыр. Бо чараш өргээ ооң чогаадкчы улус-биле бир демниг деткижип ажилдап чоруурун херечилеп турар.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

МӨГЕЕР МЕН

Эрте-бурун шагдан бээр тыва кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазы канчаар-даа аажок чок, өске-башка дивес чораан. Амгы үеде көрүп чоруурга, төрөл-даа улустун аразында найыралы дыка куду ышкаш-тыр.

Чамдык улуг, бичии кижилер арагадарының аспаанче кирип тырттырып, хүндүлээчел биче сеткил чидип, каржи сеткил-хөөннер, бак сөглээн үен-даан сөс, домактар бистиң амыдыралывысты бокталдырып, улам-на багай талаже кирип бар чыдары бүгүдөгө билдингир.

Амгы бо үеде авам, ачамның чурттап чораан үелерин деңнеп бодап келгилээр мен. Хуу ажил-агый база колхоз тургузушкунунун үелери. Ол үеде кижилер үрүзү ажил дээш уйгу-чынды чок, чаш төлүн чүктөп алгаш, ажилдап чораан. Ачам кара чажындан тура байларның бүгү ажилдарын кылып, амыдыралынга амыр эвес оруктарны эрткен. Ачам бодунун чурттап эртип келген бүгү үелерин күш-ажылга бараан болдурган. Кара-Даштын, амгы Ак-Довурактың баштайгы ажилчынарның бирээзи ачам ол. Тываның тараалаң черлериниң бирээзи Чедерге хову ажилдарына ажилдаан. Өөк, Туран, Арыг-Узүнге мал, чер ажилына, Сүт-Хөлге садыглар, Ишкин суурга гараж таңныылдап ажилдап чораан. Ишкинниң хлеб быжырап пекарнязына курак четпес чоон чудуктарны чүгле балды-биле чарып белеткеп чорду.

Ачам кылаштарынга ынак кижилер. Ишкинниң улуг назылыг чурттакчылары билер. Алды-Ишкинниң кезек хем-нерде аалдарына чада кылаштап чорааш, эргип кааптар кижилер болгай. Ачамны эдерип чорааш туруптарымы ам-даа утпас-тыр мен. Ол 83 харлыгында мөчээн, ынак харлыг кижиниң бажында чаңгыс-даа ак дүк чок, диштери бүдүн-бүрүн боорга, улус кайгаар чүве. Хооруп каан ак-тарааны кайырадыр дайнап чип орап кижилер болгай. Авам бичии турумдала чок апаарга, ачам мени кижилер хевирлеп, кижизидип каанынга кызыгаар чок мөгөөр мен.

Сандю ТЮЛЮШ.

Кызыл-Тайга суур.

ИЙИ КИЖИ АРАЗЫ ЫРАК-ДАА БОЛ...

Бо чайын курортка дыштанып тургаш база бир солун амыдыралдыг өгбеге ужураштым. Ооң төрүттүнген, өскен чери чурумалдыг Тес-Хем кожуунун Чыргалаңды сумузу. Ону Данзурун Иван Симчит оглу дээр, ооң хары ам 76. Назы-хары улгадып дөгү-даа берген болза, алыс ооң сергээн, адак-бышкааның чигин магададым. Чугаа-сооттуг, чазык, төөгүнү билири-даа кончуг болду.

МЧАЭ, колхоз, совхозтарның үндезилекчизи, организагызы. Бичизинден-не күш-ажылга ынак болгаш, «Чодураа» совхозка ниитиниң малын кадарып, 50 ажыг чылдар дургузунда үзүктөл чок, чыл бүрүде бедик көргүзүлгүлүг ажилдап келген. Ол 30 хире чылдар улаштыр хой бригадирлээн.

Иван Симчит оглу 1966-1970 чылдарда соңгукчулар ССРЭ-ниң Дээди Советиниң 7-ги чыгыжының, 1971-75 чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатына сонгааны таварылга эвес-ле болгай. Ол — «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Иван Данзурунунуң кады төрөөн дунмалары Симчит Кунгаа — алдарлыг башкы, Симчит Авыи-оол — хөгжүм башкысы база бир кыс дунмазы — культура ажилдакчызы. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылганында олурза-даа, Шуурмакта чайлаанда хуу малын малдап, өдээнде 100 ажыг баш шээр малды, 20 хире инекти, аът-хөлдү тудуп, хеймер кызы, күдээзи-биле кады экти бүдүн, хырны тодуг чурттап ораптар болду. Ийи кижилер аразы ырак-даа болза, демей-ле ужурашып чугаалажы бээр деп чүве ол-дур ийин.

Оолак КАРА-САЛ.

ҮЛЕГЕРЛИГ БОЛУҢАР

Амгы үеде чамдык аныяк-өскөнниң арай сарыыл чок деп чүвезин кайгап ханмас мен. Кая-даа чоруурга, аныяктар чурум үрөөн, столоваяда, вокзалда, автобустарда, пенсия үлээн черлерде мурнун былаашкан, кижилер-даа базып каапкы дег турарын бо-ла көрүп болур. Кызыл хоорайда хей-ниитиниң автобустарына кире бээрге, «олуруп алынар, кырган» дээнин чүгле каш санныг аныяктардан дыңнаан боор мен.

Культуравыс чавызааны ол хире бе? Улугну улуг деп-даа, бичини бичии деп-даа хүндүлөп көрбес апарганы хомуданчыг-дыр. «Кижизидилге өг-бүледен эгелээр» дээри кончуг шын. Бир эвес өг-бүледе байдал бүгү талазы-биле эки, акы-дунма, ада-ие бот-боттарын хүндүлөжир болза, олар өскөлери база хүндүлөп билерлер.

Эртем-техниканың депшилгели бо үезинде үе-биле деңге базып, угаан-медерелинерни бедидип, ал-бодунарның аажы-чаңын чараштыр ап, өскөлөргө үлегерден көргүзүп чорунар.

Кара-оол ЧОЛДАК-ООЛ.

Дерзиг-Аксы суур.

НИИТИЛЕЛДИ ТУРГУССА...

Ак-Довурак хоорайда караа көрбестер ниитилели Барыын-Хемчик кожуунга бактааттынып турда, эки-ле турган чүве. Ам ыңдыг эвес. Хоорайның бо ниитилелин республика чергелиг кылдыр эде тургузар дугайында чугаа үнген соонда байдал дорайтаан. Инвалидтер кандыг-бир айтырыг тургузуп, Кызыл кирер апаар бе?

Хоорай чагыргазы, социал хөгжүлдө килдизи, пенсия фондузунун чери аразында дугуржуп, бир хүн бүгү инвалидтерни чыып, хуралдан эрттиргеш, бир харысалгалыг кижини Ак-Довурак хоорайның караа көрбестер ниитилелин даргалаар кылдыр сонгааш, оралакчылыг, секретарылыг, 5 хире кижилер составтыг тургузуп алза, кымга-даа эптиг ышкаш.

Дайынның болгаш күш-ажылдың I, II, III, бөлүктөрүнүн база чажындан тура инвалидтер дээш, аарыг-аржык, айыыл-халапка таварышкан-даа шуптуу — 700 ажыг кижилер ниитилелде бактаап турар. Ол хиреде чамдык чылдарда инвалидтер хүнү демдеглеттинмейн эрте бээр үелер тургулаан. Бир эвес Ак-Довурак хоорайга ниитилелди тургузуптар болза, ажил-иш шуудаар чадавас ийик.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Ак-Довурак хоорай.

ШЕНЕП КӨРҮҢЕР ДААН

Садыгларда садып турар янзы-бүрү хемчээлдиг, өңүг ижер суксуннар кудуп каан кола деп саваның ажыктыгының дугайында бодунуң бичии сүмөмни бижип олур мен.

Колада кудуп каан аржаан азы газтыг сугларны садып ишкеш, ооң савазын октап болбас. Ол савага сөөлгү үеде улус чүнү-даа кудуп алгаш чоруур. Эң ылангыя бо сава көдээде малчынарга хөлчөк ажыктыг. Аңаа сүттү, тыва араганы, саржагы кудуп алган садыглап чоруурун бо-ла көөр бис. Колага, кадайым чазын өзүмнерни эңдере олуртуп алган олурар чүве. Ооң чартыгын кезип каапкыш, дүвүн үттээш, помидор болгаш өске-даа үнүштерниң өзүмнерин (рассадазын) олуртуп алырга, дыка эптиг өзер.

Бир катап каттап чорааш, шай хайындырар бичии кара пажымны утуп алган болдум. Колада соок сугну чеже ижер боор, бичии ижип чоруй, ону хайындырып эгеледим. Кат чыып олурган кадайым алгыра-дыр:

— Паш-сава каап алгаш, от салып канчап турарың ол чүвөл? Эрт-халап үндүрүп алдың!

Коланы бичии демир-биле баглааш, азып алгаш адаанга оту салып үндүрүптүм.

Колада суум үр болбаанда, хайны берди. Олче шайны, дусту каап, шайны хайындырып алгаш, каттап чораан кадайымны, уругларымны, кады чораан эштеримни:

— Чедип келгеш, изиг шайдан ижип алынар! — деп кыйгырдым.

— Паш чок ашак, чүге шай хайындырып алдың? — деп, колам айтырды. Бээр чедип келгеш, изиг шайдан ижип, чүге, канчаар хайындырып алганымны көрүп ал — деп кагдым.

Каттап чораан эштерим чедип келгеш, кандыг савага шай хайындырып алганымны көргөш, кайгадылар:

— Ажырбас чүве-дир моонар, шайда кандыг-даа өске амдан чок-тур — деп, кадайым мени мактап кагды.

Шайлап алгаш, өске бир колага рис кашаны база хайындырып алдым. Мынчалдыр коланың ажык-дүжүүн билип алдымыс. Силер база мындыг таварылгада мону шенеп көрүңер даан.

Хожуг-оол МОНГУШ.

Бай-Хаак.

ҮЕНИҢ ДЕВИИ БЕ?

Кырган ада-ием Хорум-Дагнын Чыргакы-Аксының Терек-Бажы, Хадын, Сайлыг-Өдек, Дүнге-Шөлээ деп черлерге чазап, күзөп, чайлап, чамдыкта Чыраа-Бажының үстүнде Дагыр-Шемиге малын семиртип, боттары сериин, эки агаарлыг черге дыштанып, сүт-саандан ааржы, саржагы хөйү-биле белеткеп, күзегге келгеш, сигенин, тараазын хол-биле кескеш, ону шаңга бөлүп алгаш, аът, шарызы-биле бастырып ап, амыдырап чораан. Артыкшылдыг ак чем болгаш тараазын аалдап келген дөргүл-төрелдеринге барба-барбазы-биле савазын дүптөп берип чорааны дээрге тыва өгбелеривистиң эң-не эки чагай чаңчылдарының бирээзи.

Чаңгыс-Дытта кезек өглерде өөрүм оолдар-биле ойнаар дээш чеде бээримге, кезек оолдар «Кылбышты саазыңга ораап алган шенеп тур бис, саазыңга ораап алгаш тырт» — деп бола. Оолдарны өттүнүп олургаш, хеп-хенертен бажым аарып кускам-на келген, өггө далаш-биле чеде бергеш, өг хөлөгезинде кузуп чыдыр мен. Авам келгеш канчап бардың дээрге, корга-корга демги оолдарны чугаалаарымга, оларның ада-иези-биле чаргы үндүрген.

Ол олчаан таакпыдан хөңүм-не калган. Кады шенеп турган оолдар чамдыктары ол-ла хевээр таакпыга өөрөнгөннер, а чамдыктары Куулар ышкаш каапкан болзувусса деп чугаалажып олурар чүве.

Шала күскээр өөредилге эгелээр мурнунда бир-ле хүн молдурга мунуп алгаш, школамын көрүп, бодунуң өөренир клазымын сонуургап чеде бердим. Кылаң тас кылдыр чугайлап, дозулап каан болду. Ол үеде аалдар суурдан 2,3 км черге турар чүве. Кожаа садыгына арага доскаары-биле аалдарның чанынга турар, аңаа кым-даа дегбес, садып алыр дээш келген ийи-чаңгыс улуг улустар 50, 100 граммнап садып алыр, эккелген бир доскаар арага чыл-чылы-биле садыг даштында чыдар-ла чүве ол.

Бир-ле хүн садыгга чеде бээримге, бирээзи даайым кижилер, садыгжызы честем иелээ чугаалажып, «бистиң-биле кады чоруур сен, Куулар» деп бола. Оон садыгын хагаш, таңныылга хүлээдип бергеш, даштын хөлөгө черден хола хөнек тутсуп берди. Көдүреримге иштиг. Суур адаанда Каш-Тал бажы дээр черге келгеш, меңээ чигир сунган, хөнөктөн арагазын дөрт чүкче чашкаш, боттары ижип эгеледилер. «Сен, оол, өзе берген кижилер сен. Бо болза хүндүлелдин чеми-дир, оол» — дээш, меңээ бердилер. Баштай арай деп бирээни аптым, оон база бергенин ижип олур мен. Өөрүм тургаш чорупкан, мени бирээзи чедип алган чүве. Дески черни бир-ийи баскан, оңгул-чингил, мындыг болу берген. Өггө дээр арай деп-ле четкеш, бир миннип кээримге, хөлөгөде чыдыр мен, баш чарлы бер чазып, кузуп-ла тур мен.

Ол-ла олчаан таакпылаан, арага ишкен улус көргөш, чүдексинер апарган мен.

Ынчангаш кандыг-даа кижиге таакпы, арагадан адырылза эки деп сүмөлээр-дир мен. Хоорайда аныяк-өскөн-даа, улуг улус-даа шилде пиво аймаан кылаштап чорааш-ла, аксындан соруп чоруур-дур. Бо рыноктуң салдары бе азы үениң девии бе деп муңгараар кижилер мен. Кажан бо чоруктан чайлаар бис, ажы-төлүм?

Делег-оол КУУЛАР.

Хорум-Даг суур.

“ӨЛҮМ МАРГЫЛДААЗЫ”

1942 чылдың августа фашистерге эжелеттирген Киев хоорайга бут бөмбүүгө маргылдаа болуп эрткен. Бо тоолчургу чыгыш оюнун дугайында бир дугаар 1943 чылда Лев Кассиль ону «өлүм маргылдаазы» деп адап бижээ. Оң дириг херечизи В.В.Ногачевскийни «Комсомольская правда» солунун ажылдакчылары тышкаш, интервьюну алган.

Владимир Владимирович Ногачевский ам сезен хар чедип турар. Чигир аары оң карааның шоон баксыраткан, мага-бодун хүнден хүнге баксырадып орат. Чүгле оон дадыккан организми аарының каржы халавынга удурланып, ону чырык чер кырынга чурттаар кылдыр тудуп турар. «Өлүм маргылдаазының» херечизи болу бергенин ол мынча деп тайылбырлаан:

Хлебти халас алырын чөпшээреп каан. Ол үеде албан черлери боттарының бут бөмбүүгө командалыг болурунга сонургалдыг турган. Ол албан чериниң аталдарын бедидип турган.

— Маргылдаалар кандыг хевирлиг байдалга эртип турганы?

— Шупту чүве спортчу байдалга чурумнуг эртип турган. Индирлерге вермахтын офицерлери болгаш солдаттары долу олуруптар. Оларны орустар удуп-даа турар болза, чараш оюну үнелеп, хол часкаар турганнар. Үжен алды чылда Парижке спартакиадага ойнап турган Трусевич биле Свиридовскийни олар танып, хүндүлээри аажок. Маргылдааларны колдуунда дайын мурнунда Германияга спортчу ниитилелге бир-ле албан-дужаал ээлеп турган обер-лейтенант Эрвин шидип турган. Бичи-ле чурум хажыдар болза, кымы-даа шөлден үндүрүптөр.

— «Өлүм маргылдаазы» деп адап турарыыс маргылдаа өскелерден ылгалдыг болган бе?

— Чок Ылгал чок болган. Неметтер база катап уттуруп алган. Ынчалза-даа каш хонгаш хлеб заводунга гестапожулар келгеш, хөй-ле ажылчыннарны, оларның аразында спортчуларынысты тудуп алгаш барган. Далганыг шоодайларга бускан шилдер тып алган. Бир эвес неметтериниң фронтуда байдалы чүгээртей

бээр болза, шуптузун салыптар деп, чугаа чоруп турган.

А ам дээрзинде олар хоорайда ажылдап чоруп турганнар. Бир-ле катап Трусевич, Кузьменко, Клименкога Короленко кудумчунда 33 дугаар бажың даштын асфальтладып турган. Терелдери ону дыннааш, аш-чем аймаа белеткеп алгаш, ораагаш олардан ырак эвес черге салып каарга, концлагерь начальнигиниң овчарка ыды чем чыдын чыгтап кааш, орашкынарны чичерлей бээр, туттурганнар ыты ойдадып, чемин ап алыры-биле оралдажышкынар кыла бээр, тура халышкын деп билип, туттурганнарны лагерге ойдадып эккелгеш, үш дугаар кижиги бүрүзүн адып каапкан, Кузьменко биле Клименко өлгөн, а Коля Трусевич халаптыг «үштерниң» санынче кирбей барган-даа болза, сонургал бажың көдүрүпкеш, чушкунунче бооладып алган. Оларны кайда хөржүдүп каанын билбес мен.

Арткан «динаможулар» дириг артканнар, олардан чүгле Павел Комаров неметтерге эштерин садып, чамдыкта көскүзү-биле базымчалап турганын билер мен.

Ногачевскийден бо «өлүм маргылдаазының» юбилейин таварыштыр даштыкыдан журналистер интервьюну ап, долларлар-биле санажып турар. Оң ачызы-биле ол халаптыг аарыын намдадыр эмнерни садып ап турар.

(Теп парлагадан очулдурган).

МАРГЫЛДАА БОЛУР ИРГИ БЕ?

Сергей Бушман еске оолдардан ылгалыр чүвези чок, кудумчуге үнгөш бут бөмбүү ойнай бергенде, чемненирин безин уттуп алып, ынчангаш авазының берген даалгаларын, онаалгаларын эртежик кылып кааптарын кызар, авазын «алды шакта оттуруптар силер» деп чагааш, шаан төндүр ойнап каапканындан сырттыкка бажың салыпкыла «хаарыктай» бээр. Чагаан шагында оттуруптарга, сири-кавы тура халааш, ажылын кылып турда, шалыпкыны аажок. Ажылын өйшаанда кылып кааптар боорга, авазы оң сонургалын деткип чораан. «Бир дугаар черге бут бөмбүүн салып турган» деп оглунун дугайында ол сактып

Чаңчыл болур бо маргылдааның кубогун бир дугаар холга «Мажалык» командалының ойнакчылары тудуп, кады ойнап чораан эжиниң төрөдеринге чыгыс сөстөрни сөглээ. Маргылдаага чүгле дөрт команда киришкен. «Мажалыктын» доктаамал удурланыкчылары «Динамо» — ийги черде.

Бут бөмбүүгө делегейде хөй-хөй сонургалдыгларны хаара туткан. Ынчалза-даа республиканың бут бөмбүүгө болуп турар маргылдаалары орта байырлал шинчидаа чок, стадионун хаалгаларын хаап алган эрттирип турар. Бо чылдын дургунда республиканың спортчулары

чоруур. Күжүр иениң бажыңында бир хананы эң үнелиг «хевис» — оң оглунун шаңналдары долдур астынган: 6 медаль, 20 ажыг хүндүлүг бижиктер.

Бир чыл бурунгаар «Динамо» командалының ойнакчызы Сергей Бушман каржы өлүрүкчүлөриң холундан мөчөөн. Мындыг когаралга таварышкан ие оглунун адын мөңгөжидип, оң амдыралында эң улуг сонургалы бут бөмбүү турганын сактып, оглу ышкаш бут бөмбүүгө сонургалдыгларны деткип, С.Бушманың чырык адынга тураскааткан шилчип чоруур кубокту кылып, август 25-те түнел оюннарны тиелекчизи командага ол кубокту тывыскан.

эштериниң чырык аттарынга тураскааткан дөрт маргылдааны эрттирген. Чүгле ойнакчыларның тура-соруу-биле бо маргылдаалар үре-түнелдиг эртип турар. Оон еске деткимче оларга ТР-ниң спорт комитетин мурнундан көргүс-түнмейн турарын В.В.Брежнев хомулдап чугалады. Бир талада, бут бөмбүүнүң федерациязын тургузуп ап шыдавайн турар бистиң бут бөмбүүгө ынактарның буруувус чадаас. Бөгүн спортчунун чырык адынга тураскааткан маргылдаа болду, а даарта — бут бөмбүүгө тураскааткан хол бөмбүүнүң азы шырдырааның маргылдаазы болур ирги бе?!

Айлаң ДАРЖАА.

• ТҮННӨЛ СӨС ОРНУНГА •

Удавас, сентябрь 18-те, республиканың бирги чери дээш бут бөмбүүгө маргылдаа болурун ТР-ниң спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүне комитетиниң массалыг спорт талазы-биле харылап турар ажылдакчызы В.В.Полев

дыңнатты. Кижиги бодаарга, улуг эвес хуусаа... Хоорайда бо маргылдааның эртериниң дугайында чаралдар көзүлбеди. Ынчангаш мындыг улуг хемчээлдиг маргылдаа еске эртип турар бут бөмбүүгө маргылдаалардан ылгал чок эртери ол ирги бе? Бир эвес

кожуун бүрүзүндөн командалар келир болза, бо спорттун хевирин катап бистиң республикага «дирип» келир боор деп идегел бар. Ындыг болза чеже киржичилиг маргылдаа бооп болур-дур? Ынча хөй кижиги кээп көргөш, ону сонургай бээр чүве

болза, бут бөмбүүгө сонургалдыгларның одуруу дыка өзер ышкажыл. Ынчан бут бөмбүү сайзыралды алып, Ынчангаш бо маргылдааның эрттирикчилери, хамык ужур медаль ажылдап эккээринде эвес болгай. Нацияның кадыгын бажыглар бо спорт

хевирин деткир болза, спорттун еске хевирлери улам сайзыраар болгай. Ынчангаш чонун сонургалын хаара тудуп, бедик денелге эрттирерин күзеп каалы.

УРУГЛАР ПОСОБИЕЗИН КАНЧААР ТӨЛЭЭРИЛ?

Тыва Республикага уруглар пособиези алырының айтырыы 1999 чылдан бээр тургузуга берген. 1997-1999 чылдарда уруглар пособиелери албаан хамаатылар өре телекчизинге ТР-ниң Саң Яамызын тодараткаш, төлеттирип алыры-биле судтарга хомудалдар киирип эгелээ. Бүгү кожууннардан болгаш хоорайдан суд приставтарының албан черлеринге күүседир ужурлуг 26.827 хуудустар кирген.

Суд приставтарының хоорай албаны чүгле күүседир хуудустар шийтирлээринге өйлежи берген. Бир хүнде-ле 200-400 күүседир хуудустарны шийтирлеп турган. Хоорайның суд приставтары ниитизи-биле 33 млн. 284 муң рубльдин 8459 күүседир хуудустарны шийтирлеп күүсеткен. Хоойлу езугаар суд шийтирер күүседириниң хуусаазы 2 ай болур, бо хуусаа эртерге, суд приставы өре телекчизиниң өре төлээр арга-шинээзи чок апарганда, херекти соксадыр.

РФ-тиң Шүүгү Яамызының ТР-де бо талазы-биле эргелели бо байдалды билип турган. 2002 чылдан эгелээш, уруглар посо-

биелериниң өрелерин республиканың хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларының, оон улаштыр социал хөгжүлдө органнарнының адрестеринче шилчидип эгелээ. Мооң ужурунда ТР-ниң Саң Яамызының санажылга агар саннарынга уруглар пособиелериниң өрелери чок болган.

Бөгүнгү байдалды алырга, суд приставтарының хоорай салбырында пособие төледир 3740 херек арткан. Бүгү денелдерниң бюджет хөреңгилеринден өре төлөжирде, РФ-тиң Бюджет кодекзиниң 38 болгаш 239 чүүлдериниң негелделерин сагыр ужурлуг, бюджет хөреңгилерин чогуур сорулгаларынга

ажыглаарын, адрестиг болурун ол чүүлдерде айтырган. Пособиелерни адрес езугаар, сорулгаларынга ажыглап турар бис. Моон алгаш көөрге, эрткен чылдаргы уруглар пособиелериниң өрелериниң талазы-биле ажылды Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө органы бодунга ап, күүседир эгелээни илден-дир.

«Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиелериниң дугайында» федералдыг Хоойлуга дүүштүр фондунун хөреңгилерин бээриниң болгаш чарыгдарының чурумун Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың июль 9-та №419 доктаалы-биле тодараткан, чурттап турар чериниң аайы-биле социал камгалал органнарының адрестинче хамаатыларның билдиришкенин болгаш күүседир документилен езугаар эрткен чылдарның өрелерин төлээрин ук доктаалда айтырган.

Ынчалза-даа эрткен чылдарның күүседир ужурлуг документиленде өре телекчизин Тыва Республиканың Саң Яамызы кылдыр айтырган, ынчангаш Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизи күүседир документиленди хүлээп албайн, ону ТР-ниң Саң Яамызы төлээр, күүседир деп чылдагааннап турар.

Хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле ТР-ниң болгаш хоорайның прокуратуралары суд приставтарының хоорай салбырының демдеглен каан күүседир документиленди болгаш хамаатыларның билдиришкенин хүлээп алгаш, оларны чаргы чарар судьяларже дамчыдып, өрелерни Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө органнарындан тыргып, төледирин негеп турар. Амгы үеде 40 хире негелдени хандырган, хамаатылар Кызылдың социал хөгжүлдө департаменти-

зинден өрелерин төледип алган.

Мооң ужурунда хамаатылар суд приставтар албанының салбырларында боттарының күүседир документиленди дедир алып, аңаа уруглар пособиезин төлөвезин дугайында суд дужаалын демдеглеткеш, республика азы хоорай прокуратураларынга билдиришкенин киирер ужурлуг. Прокуратура черлери ол билдиришкенин хуу-салымын шийтирлээри-биле чаргы чарар судьяларга киирер, а ол судьялар Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизинден өрелерни төлеттирер.

Уруглар пособиелеринде өрелерни төлеттирериниң механизми ыңдыг.

Т.ЗАЙЦЕВА,

кол суд приставының ора-лакчызы, суд приставтарының — күүседикчилериниң организастыг ажылдар килдизиниң начальниги.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЫРЛАРЫ

База бир чаа ном. Чаа боорда, база бир онзагай ном. Ол болза Россияның күш-культуразының болгаш спортунун тергини, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Улуг-Хем кожуунунун культура килдизинин эргелекчизи, чогаалчы Кара-оол Донгакович Натпий-оолдун үндүргени «Уран ырым Улуг-Хемде» деп ырлар чыныдызы-дыр. Мээң билirim моон мурнунда чылдарда бодунун ырларына ном үндүрген тыва чогаалчы чок. А үндүрер бодан болза, М.Кенин-Лопсанда, К.Кудажыда, А.Даржайда, Ч.Кууларда, Е.Тановада болгаш бистин аравыста чок С.Сүрүн-оолда, Ю.Кюнзегеште дээш, өскелерде-даа ырлар четчир.

К.Кудажыга: «Михаил Исаковский ырларының номун үндүрүп алды. Ам Силер база үндүрүп эгелээр болза, ажырбас эвес бе, Кызыл-Эник Кыргысович?» деп 1960 чылдарның эгезинде-ле чугаалаан мен.

Сөөлгү үеде чүректерни хөлзедип кээр, чараш болгаш күштүг ырларның эвээжээнинден кижилерниң сагыш-сеткили «сукап» чоруунун чажырбайн чугаалаар үези келген. Ол дугайын Кара-оол Донгакович Натпий-оол: «Чер, агаар, суг — бо үштүн амыдыралчы чарылбас харылзаазы дег, КИЖИ, ЫРЫ, ШҮЛҮК — бистин чаагай херектеривистин бодарадыкчызы, күжү болуп чоруунун алган чор мен» — деп кончуг шын чугаалаан. Ол чүл дээрге композиторлар-биле шүлүкчүлер демниг кады ажилдазыннар дээн буянның, чырык күзел-дир.

Бир-тээ, чугаа ыр дугайында чоруп турар болганда, 20 вектин ырларына доктаавас аргам чок. Ындыг ырлар номун үндүрер дээн ниити бодалды ийи хол-биле бадылап деткир мен. А бүдүн чүс чыл иштинде чээрби-ле борбак дээре ырлар бижээн дээрге, орта шуут удур мен. Ырларның санының эвээжинге удур мен! «20 вектин дээре кижилери» база шак-ла ындыг, саны кончуг эвээш. Шылгараңгай кижилер дөгези номче кирген болза, сагыш-сеткилге анчыг эвес, а өөрүнчүг болур ийик. Ам тодаргай чижек: тыва чонунун амыдырал-чуртталгазы-биле сырый холбаалыг, оларның үзел-бодалдары бүрүн синдиккен, езулуг гимни (ыдык ыры) чораан «Самагалдай», «Хандагайты», «Межегей», «Чес-Булуң», «Бай-Тайга»,

«Хемчим турда» болгаш К.Кудажының «Дидим салгыны», С.Бюрбюнуң «Күскү сесерли», М.Кенин-Лопсаның «Дагалыг кызы» дээш, өске-даа авторларның сурагылыг ырлары 20 вектин ырларына кирбейн барганына сагыш-сеткилим дүвүрөп ыстап келир, хомуданчыг.

«Уран ырым Улуг-Хемде» деп номнун поэтиктиг талазын көөрге, ырларның тематиказы дегем чаагай. Оларны онза салым-чаянның кижичогаатканы илдең. Шүлүк теориязына хамааржыр бүтү-ле негелделерни сагып тургаш, ханы утталарны ритм-биле дигизип, ырларына таарымчалыг кылдыр бижээни-биле «Уран ырым Улуг-Хемде» чалыы хоорай Шагаан-Арынга изиг ынакшылын илередип, ук черниң катаптаттынмас, кайгамчык

Чаа ном

чараш бойдус-чурумалын база бурунгу хем — Улуг-Хемниң сүр-күчүзүн деглередип, ырлап турар.

Ачы-буянның күчүлүг хемивис Улуг-Хемге тыва чоннун шаг-төөгүдөн тура кызыгаар чок ынакшылын автор ажып шыдаан. Ажыы-биле чугаалаарга, «Уран холдар чаап, сиилбип кылып кагбаан...» мөңгө тураскаалын Кара-оол Донгакович Натпий-оол амыдыралды саазын кырынга чуруп тургаш, тургузуп алган дизе, хөөрөткени ол эвес, а херек кырында чүүл-дүр. Чүге дизе чогаал кончуг бөдүүн дыл-биле бижиттинген болгаш номчуурга номчуттунгур, амыдырал, овуру-хевирлер карактарга көстүп, чуруттунуп келири-биле кижилерниң сагыш-сеткилин хаара соптар.

Тывада сурагжый берген Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктигнин кыңгырадыр бадырыптар ырызы — «Ынакшылым» (аялгасы Григорий Базырны), Тываның алдарлыг артизи Титов Санчаттың ырлары «Кежим», урулгар садтарының ынак ырызы «Дагаларым» дээш, хөй-ле ырларны бодум баянга ойнап чораанымдан билер болгаш аңаа аажок өөрүп, үнген номну бедии-биле үнелээр-дир мен.

Автор номну үндүрүп тура, салган сорулгазын чогаалдың эгезинде «Ыры-биле чонче үнү» деп эге-биле мынчаар бижип турар. «Маңаа сеткилимниң

бодаралын номчукчу чонумче улам ханылаткан «мичуринчи» бодарадыкчылар композиторлар эш-өөрүмге өөрүп четтиргеними илередиксээн сеткилим-дир. Бо ном бистин кады чогаадып каан ырларыны уран чүүл көрүлделеринге күүседип чоруур ыраажыларга сеткиливистен өөрүшкүвүс илереткен мөгейишкенивис-тир. Бо болза композитор-биле бистин демниг ажылывыс аразына буянның сеткил болуп артсын дээн күзеливис-тир».

Шүлүкчү, композитор, ыраажы чаңгыс күш болурун Кара-оол Донгакович сеткилинден күзеп, ол дээш ажилдап чоруур.

Тожуга ажилдап турда, аңаа «Өдүгөн» деп чечен чогаал каттыжышкыны тывылганын, а Каа-Хемге ажилдап турда, «Каа-Хемниң хаязы» деп чогаадыкчы каттыжышкын төртүтүнгенин, ам төрөөн черинде «Улуг-Хемниң чалгылары» деп чогаадыкчы каттыжышкыны хөй чылдарда удуртуп турарын солун, сеткүүлдерден номчуп турар бис. Оон улуг улусту акым, угбам деп, бичии назынныгларны дунмам, эним дээн хүндүлээчел сестерин бистер, чогаалчылар, чыгылы берген үелеривисте дыннап, оон биче сеткилинге, кезээде удуртукчу ажилдакчы-даа чоруур болза, эш-өөрүнүн аразына бөдүүнүн эскерген мен. Кижичогаал болган тудум, улам бөдүүн болуру чугула деп чүвени оон аажы-чаньындан көрүп, дөзөп ап болур. Кара-оол Донгакович мындаа чаа солунга үнген бир шүлүүнү: «... Чаатымга, Улуг-Хемге, чамашкылыг ойнап өстүм...» деп бижээни оон кара чажындан тура аажок бөдүүн өскенин база катап бадыткап кээр дириг чижек ол.

Чодураажылар суурунун Култура бажынын Кара-оол Донгакович Натпий-оолдун ады-биле адап алган дугайында чалгынның медээ кижилер аразына тарай берген. Бистер, шүлүкчүлөр, база дыка өөрөөн бис. «Чодураажылар эр хейлер-дир. Алдарлыг оглу дириг чорда, мөңгөжитпейн канчаар» деп, улустун чугаазы-ла ол болду. А мен амы-хууда ындыг бодалды төрээш, амыдыралга боттандырган Чодураа суурунун ишчи чонунун изиг холун тудукап, ишти-хөңнүм сөглөксээр кижичордум...

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

Донгак Серенович МИЖИТ

Тыва Республиканың прокуратуразының хоочун ажилдакчызы, халажылгада хүндүлүг прокурор Донгак Серенович Мижит 2002 чылдың сентябрь 3-тө мөчөөн.

Д.С.Мижит Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем кожуунун Чааты суурга 1917 чылдың ноябрь 13-тө төрүттүнгөн. Бодунун күш-ажылчы намдарын 1941 чылда ТАР-ның аъттыг шеринге эгелээш, оон сержант шериг дужаалдыг халашкан, ол-ла чылын прокуратура органына ажилдап кирген. Бодунун бүгү амыдыралын кем-херек үлгедишкенин-неринге удур ажилга бараалгаткан. 1941 чылда Тожу кожуунун прокурорунга томуйлаттырган. 1952-1955 чылдарда Сүт-Хөл кожуунун прокурорунга ажилдаан. 1955 чылда Бай-Тайга кожуунун прокурорунга томуйлаткан.

Тыва Республиканың прокуратура органнының ажилдакчылары хоочун хүндүткелдиг прокурор амыдыралының бүгү чылдарын прокуратура албанына тураскааткан

Донгак Серенович МИЖИТТИҢ

мөчөөни-биле оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

1962 чылдан 1978 чылга чедир Тес-Хем кожуунун прокурорунун албан-хүлээлгезин күүсеткен болгаш оон хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ынчалза-даа ажилдаарын уламчылап, кожуун прокуратуразының истекчизи бооп ажилдап турган. 1979-1986 чылдарда ол-ла кожуунун хөргөлекчилер ниитилелинге ажилдаан. 1986-1988 чылдарда Тес-Хем кожуунун күүс-комунун арага ишпестер ниитилелиниң харысалгалыг секретарына ажилдап тургаш, кадының байдалы-биле халашкан.

Д.С.Мижит 1970 чылда «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле шаңнаткан. 1-ги класстың юризи. СССР-ниң, РСФСР-ниң Чингине прокуратураларының, Тыва автономнуг областың, АССР-ниң Хүндүлел бижиктери болгаш тураскаалдыг белектери-биле шаңнаткан.

Донгак Серенович каяа-даа ажилдап чораш, бедик мергежилди, туруштуу, корум-чурумнуу болгаш харысалгалы-биле өскелерден ылгалып чораан.

Донгак Серенович Мижит кады ажилдап чораан эш-өөрүнүн, ажы-төлүнүн, төрелдеринин болгаш таныыр-билер кижилеринин сагыш-сеткилинге човаачал, хүндүткелдиг, бөдүүн кижичооп артар. Оон чырыткылыг овуру-хевири бистин сеткиливисте кезээде артар.

Төрелдеринден.

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Өнчү комитеди

«Кызылдың эт комбинаты» ААН-ниң акционерлеринин

ээлчег чок хуралы

2002 ЧЫЛДЫҢ СЕНТЯРЬ 19-ТА

эртенгинин 9 шакта Кызыл хоорайның Ровно кудумчунун 36 бажыныңга болурун дыңнатты.

ХҮН АЙТЫРЫБЫ:

1. «Кызылдың эт комбинаты» акционер ниитилелдин чингине директорунун бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыгы.
2. «Минусинск соодукчунун» өнчүзүн ажиллаар дугайында.
3. «Кызылдың эт комбинаты» ААН-ни дүжүрер дугайында.

Акционерлерни бүрүткээрин эртенгинин 8 шактан 9 шакка чедир акционер ниитилелдин администрация бажыныңга чорудар.

БҮРҮТКЕДИР

Россия Федерациязының Шүүгү яамызының Тыва Республикада эргелелиниң хөй-ниити каттыжышкынарның болгаш шажын-чүдүлге организацияларының удуртукчуларына дыңнадыгы болза:

«Юридиктиг албан черлерин күрүнөдөн бүрүткээр дугайында» Федералдыг хоойлунун 26 чүүлүнүн 3 кезээнге дүштүр 2002 чылдың июль 1-ге чедир, биргээр чугаалаарга, хоойлунун күштүг бооп эгелээри 2003 чылдың январь 1-ге чедир бүрүткеткен юридиктиг албан черлеринин төлээлеткен кижилери бүрүткел чорудар органга Федералдыг хоойлунун 5 чүүлүнүн 1 пунктузунун адаккы «а», «д», «л» пунктуларында көрдүнгөн юридиктиг албан черинин дугайында медээлерни клирер ужурулуг.

Келир адрес: Кызыл хоорай, Калинин 11. РФ-тин ШЯ-ның ТР-де эргелели. Телефону 5-15-41.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг

килдис — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6210. Чагыр 99.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелдин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединин типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харышлаар.